પહોની વાતો

[illegible]

ઉપનિષદોની વાતો.

લખનાર

પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે.

આવૃત્તિ પહેલી.

સંવત્ ૧૯૮૦ સને ૧૯૨૪

કિંમત રૂ. ૦-૬-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું.

પ્રકાશક.
ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર,
અમદાવાદ.

મુદ્રક.
મૂળચંદભાઈ ત્રિકમલાલ.
ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
કાળુપુર ટંકશાળ—અમદાવાદ.

यत्करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।
यत्तपस्यामि वार्ष्णेय तत्करोमि त्वदर्पणम् ॥

दासानुदास

पांडुरंग

પ્રસ્તાવના

વાતો કોને પ્રિય નથી હોતી? પણ વાતો-વાતોમાં ભેદ હોય છે. 'ચકલા–ચકલી'ની વાતો તો બાળકોનેજ આનંદ આપી શકે. રામકૃષ્ણની વાતો આબાલવૃદ્ધ સર્વનું રંજન કરે. ઉપનિષદોની વાતો આવા પ્રકારની છે. પરંતુ એમનો ખરો રસ તો સંસ્કૃત જાણનારાઓજ લૂંટી શકે. તેથી ગુજરાતી ભાષા જાણનારાઓ પણ એના માધુર્યનો કંઇક સ્વાદ લઇ શકે એ હેતુથી એમાંની મુખ્ય મુખ્ય વાતોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આ નાનકડા પુસ્તકમાં પ્રયાસ કર્યો છે.

આ વાતો કેવળ ભાષાંતર કે અનુવાદરૂપ નથી. તેમજ એમને સ્વતંત્ર લખાણ પણ કહી શકાય નહિ. આ પુસ્તકમાં બંનેનું મિશ્રણ માલમ પડશે. વિષયની સુગમતા માટે ઠેકઠેકાણે નીચે ટિપ્પણીઓ આપી છે. પુસ્તક તૈયાર કરવામાં, શિષ્યમંડળમાં વિશ્વકોષની ઉપમાને પામેલી એક પૂજ્ય વ્યક્તિએ પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપી અનેક કિંમતી સૂચનાઓ કરી છે. તે માટે લેખક તેમનો અનન્ય આભારી છે. પુસ્તક વધારે સુંદર બને તે માટે કોઈ પણ દિશામાંથી રચનાત્મક સૂચનાઓ આવશે, તો તેમનો સાભાર સ્વીકાર થશે.

અંતમાં વાચકવર્ગને,

नैवात्र काव्यगुण एव तु चिन्तनीयो
ग्राह्यः परं गुणवता खलु सार एव ।
सिन्दूरचित्ररहिता भुवि रूपशून्या
पारं न किं नयति नौरिह गन्तुकामान् ॥

સંવત ૧૯૮૦ શ્રાવણ જન્માષ્ટમી ને શુક્રવાર.	એવી વિજ્ઞપ્તિ સાથે વિદ્વત્પાદરજ પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે.

અનુક્રમણિકા.

ઉપનિષદોની વાતો

૧

આ વળી શું?

પહેલાં દેવો અને દાનવોને હંમેશાં યુદ્ધ થયાં કરતું. દેવોને આત્મપરાયણ જોઈ બ્રહ્મે દેવોને વિજય અપાવ્યો; અને જગતના શત્રુ અસુરોનો પરાજય કર્યો. આ વિજયથી લોકોમાં દેવો પૂજાવા લાગ્યા. એમનો મહિમા વધ્યો. પણ તેથી તેમને અભિમાન થયું. તેઓ કહેવા લાગ્યા, " અમારો જ આ વિજય

છે; આ બધો મહિમા અમારોજ છે. લોકો અમારી પૂજા કરે છે અને અમારાં ગીત ગાય છે, એ બધી અમારીજ બલિહારી છે." વિજયના કેફમાં બિચારાઓએ જાણ્યું નહિ કે આખું જગત્ એ બ્રહ્મનું નચાવ્યું નાચે છે; એની સત્તા વગર ઝાડનું પાંદડું પણ હાલી શકતું નથી.

પણ પ્રાણીમાત્રના અંતરમાં વ્યાપી રહેલ એ બ્રહ્મથી શું અજાણ્યું છે? દેવોના મિથ્યાભિમાનને એ તરતજ કળી ગયું. એણે વિચાર્યું કે અસુરોની માફક આ દેવો પણ જો મિથ્યાભિમાનને વશ થશે, તો તેમનો પરાજય થતાં વાર નહિ લાગે; વિજયની ઘડીમાં તો તેમણે ઉલટા વધારે નમનશીલ થવું જોઇએ.

આમ વિચાર કરી દેવોના અહંકારનો નાશ કરી એમનો ઉદ્ધાર કરવાના ઇરાદાથી બ્રહ્મે એક અતિ અદ્‌ભૂત અને આશ્ચર્યકારક રૂપ ધારણ કર્યું અને એ રૂપમાં દેવોની સમીપ પ્રગટ થયું. પ્રગટ થયેલા તે બ્રહ્મને—આ યક્ષ (પૂજ્યવસ્તુ) શું હશે તે-દેવો જ્ઞાની હોવા છતાં જાણી શક્યા નહિ.

યક્ષનું સ્વરૂપ નહિ કળી શકાવાથી દેવો ગભરાયા; એમના મનમાં બીક પેઠી અને તેઓ થરથર કંપવા લાગ્યા. છેવટે બધાએ વિચાર કરી એને

જાણવાની ઇચ્છાથી પોતાના [1]અગ્રેસર અગ્નિને કહ્યું, "હે જાતવેદસ્[2]! અમારા બધામાં તમે સૌથી વધારે તેજસ્વી છો. તેથી આપણી સમક્ષ પ્રગટ થયેલ આ પૂજ્ય વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તે જાણી લાવો તો." અગ્નિએ કહ્યું, "ઠીક છે. હું એ કોણ છે તે જાણી લાવું છું."

એમ કહી અગ્નિ તે યક્ષ સમીપ ધસ્યો; પણ એના તેજમાં એટલો બધો અંજાઇ ગયો કે એને કંઇ પણ પૂછી શકયો નહિ. છેવટે, એને થાંભલા જેવો સામે ઉભેલો જોઈ યક્ષેજ એના પર દયા લાવી પૂછ્યું, "તું કોણ છે?" અગ્નિએ કહ્યું, "મારૂં નામ પ્રસિદ્ધ છે. હું અગ્નિ છું. મને જાત-વેદા પણ કહે છે."

અગ્નિએ આમ બે મોટા નામ વડે પોતાનું પ્રસિદ્ધપણું જણાવ્યું; ત્યારે યક્ષે પૂછ્યું, "હે અગ્ને! એ તો ઠીક. પણ એવા પ્રસિદ્ધ નામવાળા તારામાં શું બળ છે, તે તો કહે." અગ્નિએ જવાબ આપ્યો, "હે પૂજ્ય! આ પૃથ્વી તથા અંતરિક્ષમાં જે કંઇ સ્થાવરજંગમ પદાર્થ છે તે સર્વને બાળીને ભસ્મ કરી નાખું એવી મારામાં તાકાત છે."

---

૧. 'अग्निमुखा वै देवाः' એવી શ્રુતિ છે. દેવોનું મુખ અગ્નિ છે. તેથીજ દેવોને આપવાનું બલિદાન અગ્નિમાં હોમાય છે.

૨. પેદા થયેલી બધી ચીજોને જાણનાર.

બ્રહ્મે વિચાર કર્યો કે આનું અભિમાન એમને એમ નહિ ઉતરે; કંઇક ચમત્કાર કરવો પડશે. એવો વિચાર કરી એની આગળ એક ઘાસનું સૂકું તરણું નાખી કહ્યું, " હે અગ્ને ! બધું બાળવાની વાત તો ઠીક છે. પણ મારી આગળ આ ઘાસના સૂકા તણખલાનેજ બાળી નાખ જોઉં. "

અગ્નિ પોતાના સર્વ વેગ વડે તે તૃણની સમીપ ગયો; પણ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા છતાં તેને બાળી શક્યો નહિ. છેવટે થાકીને, શરમથી મ્હોં નીચું ઘાલી યક્ષની પાસેથી પાછો ફર્યો અને દેવોની સમીપ આવી કહેવા લાગ્યો, " હે દેવો ! આ યક્ષ કોણ છે, તે જાણવાને હું શક્તિમાન્ નથી. "

પછીથી દેવોએ વાયુને કહ્યું, " હે વાયો ! તું જા તો. તારા વગર એ કામ નહિ થાય. જા, આ યક્ષ શું છે તે જાણી લાવ. "

વાયુએ 'તથાસ્તુ' કહી ચાલવા માંડ્યું. પણ યક્ષની સમીપ જઈ પહોંચતાં એ પણ તેના તેજમાં અંજાઈ ગયો અને કંઇ પણ બોલી શક્યો નહિ. છેવટે યક્ષેજ, 'તું કોણ છે ?' એવો પ્રશ્ન કર્યો. તેના ઉત્તરમાં વાયુએ કહ્યું, " મારૂં નામ તથા ગુણ પ્રસિદ્ધ છે. હું ગમનક્રિયા કરવાવાળો તથા પૃથ્વીના [1]ગંધગુણને—વસ્તુમાં રહેલી સુવાસ કે દુર્ગંધને—વહન

---

૧. આકાશ, વાયુ, તેજ, આપ્ (પાણી) અને પૃથ્વી, એ પંચ મહાભૂતોના અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ ગુણ છે.

કરનારો છું, તેથી લોકો મને વાયુ કહે છે. વળી આકાશમાં ગમન કરનાર હોવાથી હું માતરિશ્વા નામથી પણ ઓળખાઉં છું."

યક્ષે વિચાર્યું: 'ઠીક. આ પણ અગ્નિનોજ ભાઈ લાગે છે.' તેથી કહ્યું, "વાયો! એવા પ્રસિદ્ધ નામ તથા ગુણવાળા તારામાં શું સામર્થ્ય છે?"

"હે યક્ષ! આ પૃથ્વી તથા અંતરિક્ષમાં જે કંઈ સ્થાવરજંગમ પદાર્થ છે તે સર્વને ઉડાડી મૂકવાને હું સમર્થ છું," વાયુએ જવાબ આપ્યો.

બ્રહ્મે તેની આગળ પણ એજ સૂકું તરણું મૂક્યું અને કહ્યું, "હે વાયો! આ સૂકા તૃણને જ તું મારા દેખતાં ખસેડ એટલે થયું."

વાયુ પોતાના સર્વ વેગ વડે તે તૃણની સમીપ ગયો; પણ એને સોયની અણી જેટલુંએ દૂર ખસેડી શક્યો નહિ.

શરમથી મ્હોં નીચું ઘાલી એ પણ પાછો વળ્યો અને દેવોની સમીપ જઈ કહેવા લાગ્યો, "હે દેવો! એ યક્ષ કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી છે. એનું ખરૂં સ્વરૂપ હું જાણી શક્યો નથી."

નોકરો થાક્યા એટલે શેઠનો વારો આવ્યો. અગ્નિ તથા વાયુ જેવા સમર્થ દેવોની આમ ફટફજેતી થએલી જોઈ બીજા કોઈની જવાની હિંમત ન ચાલી. છેવટે, બધા દેવોએ મળીને પોતાના રાજા ઈંદ્રને

કહ્યું, "મઘવન્[1]! આપણી નજર આગળ સ્થિત થએલ આ યક્ષ શું છે તે હવે તો આપજ જાણી લાવો."

ઈંદ્રે 'તથાસ્તુ' કહી ચાલવા માંડયું અને યક્ષની પાસે આવી પહોંચ્યો. ઈંદ્રને અભિમાનમાં ડોલતો આવતો જોઈ બ્રહ્મે વિચાર કર્યો કે આની સાથે તો વાત પણ ન કરવી જોઇએ. તોજ આનું અભિમાન સારી રીતે દૂર થશે. એમ વિચારી એ ત્યાંને ત્યાંજ અંતર્ધાન પામ્યું.

ઈંદ્ર ભોંઠો પડયો. પણ હિંમત હાર્યો નહિ. અગ્નિ-આદિની પેઠે પાછો ન ફરતાં, જ્યાં આગળ એ પૂજ્ય યક્ષ પોતાનું રૂપ દેખાડીને તિરોધાન પામ્યું હતું તે આકાશમાંજ, ધ્યાન ધરી એણે એની ખોજ કરવા માંડી. ઈંદ્રની ભક્તિ તથા તિતિક્ષા જોઈ, જે ઠેકાણે તે યક્ષ તિરોધાન પામ્યું હતું તે ઠેકાણેજ, બ્રહ્મ-વિદ્યા સ્ત્રીરૂપે પ્રગટ થઈ. બહુ શોભાવાળી અને સુ-વર્ણનાં આભૂષણવાળી ઉમા—પાર્વતીરૂપ એ સ્ત્રીને જોઈ, ઈંદ્ર, આ સ્ત્રી નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ શંકરની પાસે રહેતી હોવાથી તે યક્ષના સત્યસ્વરૂપને જરુર જા-ણતી હશે, એમ ધારી એની પાસે ગયો અને એ પ્રસિદ્ધ ઉમાને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો:—

"હે માતર્! જે યક્ષ હમણાંજ અમને દર્શન દઇને નિરોધાન પામ્યું તે યક્ષ કોણ હતું?"

---

૧. સમૃદ્ધિમાન્. કેટલાક 'મઘ' નો અર્થ યજ્ઞ કરે છે. સો યજ્ઞ કરનારને ઇંદ્રપદની પ્રાપ્તિ કહી છે.

પછીથી તે ઉમાએ એ યક્ષ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ હતું, એમ ઈંદ્રને કહ્યું; અને કહ્યું કે હે ઈંદ્ર ! એ બ્રહ્મે જ અસુરોનો પરાજય કર્યો છે, તમે તો તેમાં નિમિત્તમાત્ર છો. એ બ્રહ્મના વિજયથીજ તમારૂં માહાત્મ્ય વધ્યું છે અને તમારી પૂજા જાય છે. તેથી તમને જે આ મિથ્યા અભિમાન છે કે 'અમારો જ આ વિજય છે, અમારોજ આ મહિમા છે,' તેનો ત્યાગ કરો.

ઉમાનાં વચન સાંભળી ઈંદ્રની આંખો ખુલી ગઈ. એને બ્રહ્મની અનંતશક્તિનું ભાન થયું, અને એનું બધું અભિમાન ગળી ગયું. ઈંદ્રે પાછા જઇ અગ્નિ તથા વાયુને પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. એટલે એમને પણ જ્ઞાન થયું.

એ બ્રહ્મવિદ્યાના તપ, દમ અને કર્મ પગ કહેવાય છે, વેદો સર્વ અંગો છે અને સત્ય રહેવાનું સ્થાન છે. જે આવી રીતે જાણીને આ બ્રહ્મવિદ્યાને ઉપાસે છે તે આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે.

૨

द द द.

દેવો, મનુષ્યો અને અસુરો પોતાના પિતા પ્રજાપતિની પાસે શિષ્યભાવે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે રહ્યા; અને બ્રહ્મચર્ય પાળી એમની સેવા કરવા લાગ્યા. આમ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક કેટલોક કાળ પિતાની પાસે વસીને પ્રથમ દેવોએ જઇ પ્રજાપતિને કહ્યું, "અમને ઉપદેશ કરો." પ્રજાપતિએ ઉત્તરમાં માત્ર 'द' એ એકજ અક્ષર કહ્યો. એ સાંભળી દેવો પોતાને કૃતકૃત્ય માની ચાલવા મંડ્યા. એટલે પ્રજાપતિએ પૂછ્યું, "કેમ, મેં ઉપદેશ કરેલા અક્ષરનો અર્થ તમે જાણ્યો ?" વિલાસપ્રિય દેવોએ કહ્યું, "હા જી. અમે એ બરાબર સમજ્યા છીએ. આપ અમને 'તમે દમન—ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ—કરો,' એવું કહો છો." આ સાંભળી પ્રજાપતિએ કહ્યું, "હા, એજ મારા કહેવાનો અર્થ છે. તમે એ બરાબર સમજ્યા છો. માટે જાઓ. એનું બરાબર પાલન કરજો. તમારૂં તેથી કલ્યાણ થશે."

ત્યાર પછી મનુષ્યો પ્રજાપતિ પાસે ગયા અને બોલ્યા, "અમને ઉપદેશ કરો." પ્રજાપતિએ તમને પણ 'द' એજ અક્ષરનો ઉપદેશ કર્યો. એ સાંભળી મનુષ્યો પાછા જવા લાગ્યા. એટલે પોતાનું કહેવું શિષ્યો બરાબર સમજ્યા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા

કરવા માટે પ્રજાપતિએ પૂછયું, "કેમ ? તમે જાઓ છો; પણ મેં ઉપદેશ કરેલા અક્ષરનો અર્થ તમે જાણ્યો ?" લોભી મનુષ્યોએ કહ્યું, "જી, હા. આપે અમને, 'તમે દાન કરો,' એમ કહ્યું. પ્રજાપતિ ખુશ થઇ બોલ્યા, "હા, એજ. મારા કહેવાનો એજ અર્થ છે. પણ યાદ રાખજો, માત્ર જાણીને કારજ નહિ સરે. એ પ્રમાણે વર્તશો તોજ કલ્યાણ થશે."

મનુષ્યો ચાલ્યા ગયા એટલે અસુરો પ્રજાપતિ પાસે ગયા અને 'અમને ઉપદેશ કરો,' એવી વિનંતિ કરી. એમને પણ પ્રજાપતિએ 'દ' એ એકાક્ષરી મંત્રનોજ ઉપદેશ કર્યો. ઉપદેશ પૂરો થયા પછી પ્રજાપતિએ પૂછયું, "કેમ, મેં શાનો ઉપદેશ કર્યો તે તમે સમજ્યા ?" આ સાંભળી અસુરોએ વિચાર કર્યો કે આપણે સ્વભાવથી હિંસાપરાયણ છીએ; તેથી જરુર બાપુ આપણને પ્રાણીમાત્ર પર દયાભાવ રાખવાનોજ ઉપદેશ કરે છે. આમ વિચારી તેમણે કહ્યું, "હા, આપના કહેવાનો અર્થ અમે બરાબર સમજ્યા છીએ. અમે હિંસાપ્રિય છીએ; તેથી આપ અમને, 'પ્રાણીમાત્ર પર દયા કરો,' એમ કહો છો. આપે ઉપદેશેલા 'દ' નો 'દયા' એજ અર્થ છે. આ સાંભળી પ્રજાપતિએ કહ્યું, "બરાબર છે. એજ મારા ઉપદેશનો અર્થ છે. માટે જાઓ. વેરભાવ ત્યજી દઈ પ્રાણીમાત્ર તરફ દયાભાવ રાખો. એમ કરવાથી તમારૂં કલ્યાણ થશે."

આજે પણ મેઘગર્જનારૂપ દૈવીવાણી द द द કહી પ્રજાપતિના એજ પ્રાચીન અને સનાતન ઉપદેશનો અનુવાદ કરે છે; અને પ્રતિવર્ષ કાનમાં ઢોલ વગાડી આ ત્રણે વૃત્તિના જીવોને કહે છે "હે કલ્યાણ-કાંક્ષી જીવો! દમન કરો, દાન કરો, દયા કરો."

૩

આપદ્ધર્મની મર્યાદા.

એક વખત કુરુદેશમાં કરાનો મોટો વરસાદ પડયો અને તેને લીધે, જે કંઇ થોડુંઘણું પણ અનાજ ઉગ્યું હતું તેનો પણ નાશ થઇ મહાન્ દુકાળ પડયો. તેથી દેશ છોડી લોકો અન્ન માટે આમ તેમ ભટકવા લાગ્યા. આવી રીતે પોતાની જુવાન[૧] સ્રીને સાથે લઈ અન્ન માટે ભટકતાં ભટકતાં પ્રસિદ્ધ ચક્રનો પુત્ર ઉષસ્તિ માવતોના ગામમાં, અન્ન ન મળવાથી અંત્યાવસ્થાને પામેલા કોઈ કુટુંબમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં રાતવાસો કર્યો.

ઘરધણી માવત તે વખતે સળેલા અડદનું ભક્ષણ કરી રહ્યો હતો. તેને અડદ ખાતો જોઈ તે પ્રસિદ્ધ ઉષસ્તિએ તેની પાસે અડદની યાચના કરી. માવતે કહ્યું, “ મેં ખાધેલા આ એંઠા અડદોથી ભિન્ન અડદ મારી પાસે વિદ્યમાન નથી. ઘરમાં જેટલા અડદ હતા તે બધાએ આ ભોજનપાત્રમાં નાખી હું ખાવા બેઠો છું. તેથી તમને હું શું આપું ? ”

૧. મૂળ શબ્દ **आटिकी** છે. એનો અર્થ ‘પતિની સાથે ફરી–રખડીઆથડી શકે એવી (**अट्** રખડવું); જુવાન’ એવો થાય છે. અન્ન માટે આમતેમ અથડાવાની વાત તરતજ આવે છે.

ઉષસ્તિએ કહ્યું, "મને એમાંથીજ આપ." માવતે તરતજ પોતાના પાત્રમાંથી થોડા અડદ એને આપ્યા. પછીથી જળ આગળ ધરી કહ્યું, "લો, આ જળનો પણ અંગીકાર કરો." પણ ઉષસ્તિએ કહ્યું, "જો હું એ જળ પીઉં તો ખરેખર મેં ઉચ્છિષ્ટપાન કર્યું, એમ થશે."

"શું ત્યારે આ અડદ પણ એંઠા નહોતા!" માવતે પૂછ્યું. "તમને એ ખાવામાં બાધ નહોતો તો આ મેં પીધેલું પાણી પીવામાં શો બાધ છે?"

ઉષસ્તિએ જવાબ આપ્યો, "ભલા માણસ! જો આ અડદ મેં ન ખાધા હોત તો હું જરૂર ન જીવત; અને પાણી તો મને ઇચ્છાનુસાર ફાવે ત્યાં મળશે. તેથી એંઠા અડદની માફક જો હું એંઠું પાણી પણ પીઉં તો એ ચોકખો સ્વેચ્છાચારજ કહેવાય. એમાં આપદ્ધર્મ કયાં રહ્યો?"

ઉષસ્તિએ પોતે ખાઇને બાકી રહેલા અડદ પોતાની સ્ત્રીને આપ્યા. પણ તે સ્ત્રીને,એ અડદ મળતાં પહેલાંજ, બીજેથી સારી ભિક્ષા મળી ગઈ હતી. એટલે એણે એ એંઠા અડદ ખાધા નહિ; પણ પતિએ આપેલા એટલે લઇને પોતાની પાસે રાખી મૂક્યા.

સ્હવારમાં નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરતાં ઉષસ્તિએ પોતાની સ્ત્રીના સાંભળતાં કહ્યું, "અરે! જો થોડું અન્ન પ્રાપ્ત થાય તો તે ખાઇ થોડી શક્તિ આવે

એટલે થોડું ધન મેળવીએ, જેથી આપણો નિર્વાહ થાય. આ પાસેના મુલકનો રાજા યજ્ઞ કરે છે. ત્યાં જઇએ તો મને પાત્ર જાણીને સર્વ ઋત્વિજોના કર્મ માટે એ મારૂં વરણ પસંદગી) કરશે. "

આ વચન સાંભળી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, " આ મને આપેલા પેલા કુત્સિત (સળેલા) અડદ પડ્યા છે. તેને ગ્રહણ કરો. "

તે ખાઈ તેઓ રાજાના યજ્ઞમાં ગયા. ત્યાં જઇને યજ્ઞમાં જે ઠેકાણે સ્તુતિ કરાય છે[1] ત્યાં સ્તુતિ કરતા ઉદ્ગાતા વગેરેની પાસે બેઠા; અને પછી તે પ્રસિદ્ધ ઉષસ્તિએ બ્રાહ્મણોને [2]અગડંબગડં કરતા જોઈ કહ્યું, " હે ઉદ્ગાતૃ વગેરે મૂઢ બ્રાહ્મણો ! મારી સમીપ જો તમે આમ ગડબડગોટા વાળશો તો તમારૂં માથું નીચે પડશે. યાદ રાખજો[3] ! " આ સાંભળી બધા ઋત્વિજો પોતાનું કામ બંધ કરી મૌન રહ્યા.

---

૧. આ જગ્યાને શાસ્ત્રીય ભાષામાં આસ્તાવ કહે છે.

૨. આ ઠેકાણે યજ્ઞસંબંધી કેટલીક શાસ્ત્રીય ચર્ચા છે. બ્રાહ્મણોને તે તે મંત્રોની દેવતાઓનું જ્ઞાન નહિ હતું. ઉષસ્તિએ તેમની ભૂલો કાઢી રાજાનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચ્યું. એ ભાવાર્થ છે.

૩ તે કાળની એવી માન્યતા હતી કે બ્રહ્મવિદ્યાની બાબતમાં જો કોઈ માણુસ જાણકાર થવાનો ડોળ કરતો હોય ને પૂછેલા સવાલનો જવાબ ન આપી શકે તો એ મંત્રના પ્રભાવથી તેનું માથું પોતાની મેળે તૂટી પડતું. બૃહદારણ્યકમાં પણ યાજ્ઞવલ્કયની વાતમાં એવોજ એક પ્રસંગ આવેલો છે.

રાજાએ પોતાના ઋત્વિજોની આ સ્થિતિ જોઈ વિચાર્યું કે આ કોઈ વિલક્ષણ મૂર્તિ હોવી જોઇએ. તેથી હાથ જોડી કહ્યું, “ ભગવન્ ! આપ કોણ છો ? હું આપનેજ જાણવા ઈચ્છું છું. ”

ઉષસ્તિએ જવાબ આપ્યો, “ હું ચક્રનો પુત્ર પેલો ઉષસ્તિ છું. ”

એ સાંભળી રાજાએ કહ્યું. “ ઓહો ! ભગવન્ એ આપજ કે ! આપના ગુણ તથા કીર્તિ સાંભળી મેં આ સર્વ ઋત્વિજોના કામ માટે આપનેજ શોધ્યા હતા. પણ ઘણી શોધ કર્યા છતાં આપનો પત્તો લાગ્યો નહિ; તેથી ન છૂટકે મારે બીજાઓનું વરણ કરવું પડ્યું છે. પણ હવે આપ હાથ લાગ્યા છો; એટલે મારાં સર્વ ઋત્વિજોનાં કર્મ માટે હું આપનું જ વરણ કરૂં છું.

ઉષસ્તિએ કહ્યું, “ ઠીક છે. પણ આ ઋત્વિજોને રજા આપીશ નહિ. એમનેજ મારી દેખરેખ નીચે કામ કરવા દે. જ્યાં જ્યાં એમની ભૂલ થશે ત્યાં ત્યાં હું એ સુધારતો જઈશ. મને દક્ષિણા પણ એમના જેટલીજ આપજે. વધારે આપી એમનો માનભંગ કરીશ નહિ. ”

ત્યાર પછી એ ઉદ્ગાતા વગેરે ઋત્વિજો ઉષસ્તિ પાસે જઈ વિનયથી પોતાની ભૂલો વિષે પૂછવા લાગ્યા. એણે એ બધાનું સમાધાન કર્યું અને એમની પાસેથીજ રાજાનો યજ્ઞ પૂરો કરાવ્યો.

૪

સત્યનું ફળ.

જબાલા નામે એક સ્ત્રી હતી. એક દિવસ એનો પુત્ર સત્યકામ એની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો, "ભવતિ! (પૂજ્ય માતર્) બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદાભ્યાસ કરવા માટે ગુરુને ઘેર રહેવા મારો વિચાર છે. આચાર્ય મને નામ ને ગોત્ર પૂછશે. માટે મારૂં ગોત્ર કયું તે મને કહે."

જબાલાએ કહ્યું, "હે પુત્ર! તું કયા ગોત્રવાળો છું તે હું નથી જાણુતી. જુવાનીમાં દાસી તરીકે હું બહુ રખડતી; તેવામાં તને પામી. તેથી તારૂં ગોત્ર શું તે હું નથી જાણુતી. હું માત્ર એટલુંજ જાણું છું કે મારૂં નામ જબાલા છે અને તારૂં નામ સત્યકામ છે. આચાર્ય તને પૂછે તો તું, 'હું જબાલાનો પુત્ર સત્યકામ છું,' એમ કહેજે."

માતાની આજ્ઞા લઈ સત્યકામ ગુરુકુલ જવા નિકળ્યો. ત્યાં પ્રસિદ્ધ હરિદ્રુમતના પુત્ર ગૌતમ ઋષિ આચાર્યનું કામ કરતા હતા. તેમની પાસે જઈ સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી બોલ્યો, "ભગવન્! હું આપની પાસે બ્રહ્મચર્યથી રહીશ. હું આપને શિષ્યભાવે શરણુ આવ્યો છું. મારો અંગીકાર કરો."

ગુરુએ પૂછ્યું, “હે પ્રિયદર્શન[1] ! તારૂં ગોત્ર કયું ?” સત્યકામ બોલ્યો, “ભગવન્ ! મારૂં ગોત્ર કયું તે ખરેખર હું નથી જાણુતો. મેં આવતી વખતે મારી માને પૂછ્યું, તો તે બોલી, ‘દાસી તરીકે સ્વચ્છંદે વિચરતાં યૌવનમાં હું તને પામી. તેથી તારા ગોત્રની મને ખબર નથી. હું માત્ર એટલું જ જાણું છું કે મારૂં નામ જબાલા છે અને તારૂં નામ સત્યકામ છે.’ તેથી હે ભગવન્ ! હું સત્યકામ જાબાલ છુ..”

સત્યકામનું આવું સરળ અને નિખાલસ ભાષણ સાંભળી ગૌતમે કહ્યું, “બ્રાહ્મણ ન હોય તેનામાં આવું બોલવાની હિંમત ન હોય. આવું સત્ય અને કપટરહિત બોલે તે બ્રાહ્મણજ હોવો જોઇએ. તેં સત્યનો ત્યાગ નથી કર્યો. તેથી હું તને જનોઈ આપીશ. હે પ્રિયદર્શન ! હોમ માટે સમિધ્[2] લઈ આવ.”

ઋષિએ એનું ઉપનયન[3] કર્યું; અને એને વેદાભ્યાસ કરાવી, પોતાની કૃશ તથા નિર્બલ ગાયોમાંથી ચારસો ગાયો વીણી કાઢી કહ્યું, “આ ગાયોને ચરવા લઈ જા.” સત્યકામ તે ગાયોને અરણ્યભણી લઈ

૧. જેને જોતાંજ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એવો. મૂળ શબ્દ **सोम्य** (સૌમ્ય આકૃતિવાળો) છે.

૨. હોમમાં નાખવાનાં ઉમરો, ખાખરો વગેરે ઝાડનાં વેંત વેંત જેટલાં કાષ્ઠ.

૩. જનોઇ આપ્યું. શાસ્ત્રીય શબ્દ છે.

જતાં જતાં બોલ્યો: 'આ ગાયોની સંખ્યા હજાર થશે ત્યાર વગર હું પાછો નહિ આવું.' એમ કહી તે પાણી અને ઘાસચારો સહેલાઇથી મળી શકે એવા અરણ્યમાં તે ગાયોને લઈ ગયો; અને ત્યાં લાંબો કાળ રહ્યો. જ્યારે તે ગાયોની સંખ્યા હજાર થઈ, ત્યારે ટોળાના મુખ્ય આખલાએ આવીને કહ્યું, "સત્યકામ !"

"ભગવન્ ! શી આજ્ઞા છે ?" સત્યકામે જવાબ આપ્યો.

આખલાએ કહ્યું, "વત્સ ! અમારી સંખ્યા હજાર થઈ છે. અમને આચાર્યને ઘેર લઈ જા. ચાલ, હું તને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરૂં."

સત્યકામે કહ્યું, "કહો ભગવાન."

આખલાએ એને થોડોક બ્રહ્મોપદેશ કર્યો, અને કહ્યું, "આગળનો ઉપદેશ તને અગ્નિ કરશે."

બીજે દિવસે સ્હવારે સત્યકામે ગાયો હાંકી ચાલવા માંડયું. સ્હાંજ પડી એટલે વાટમાં પડાવ નાંખ્યો. ગાયોને રોકી. અગ્નિ પ્રકટાવ્યો અને સમિધ્ લઈ પૂર્વાભિમુખે બેઠો. અગ્નિએ કહ્યું, "સત્યકામ !"

"ભગવન્ !" સત્યકામે જવાબ આપ્યો.

"આવ, હું તને થોડો બ્રહ્મોપદેશ કરૂં."

" કહો, ભગવન્. "

અગ્નિએ એને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો; અને કહ્યું, " હંસ તને આગળ કહેશે. "

સત્યકામે આખી રાત એનો વિચાર કરવામાં પસાર કરી. સ્હવાર થઈ એટલે ગાયો હાંકી આગળ ચાલવા માંડયું. સંધ્યાકાળ થઈ, એટલે એક તલાવને કિનારે પડાવ નાખ્યો. અગ્નિ પ્રકટાવ્યો. ગાયો રુંધી અને સમિધ્ લઈ અગ્નિની સન્મુખ બેઠો. એટલામાં એક હંસ ઉપરથી ઉડીને એની પાસે આવી બેઠો અને સત્યકામને બૂમ મારી " સત્યકામ ! "

" ભગવન્ ! " સત્યકામે જવાબ આપ્યો.

હંસે કહ્યું, " આવ, સોમ્ય ! હું તને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરૂં.

સત્યકામે માથું નમાવી કહ્યું, " ભગવન્ ! કહો. "

હંસે એને થોડો ઉપદેશ કર્યો; અને કહ્યું " જા, આગળ તને મદ્ગુ (જળકૂકડો) ઉપદેશ કરશે. "

સ્હવાર થઈ એટલે સત્યકામે ગાયો હાંકી. સ્હાંજ પડી, એટલે એક વડના ઝાડ નીચે મુકામ કર્યો. ગાયોને અટકાવી, અગ્નિ પ્રકટાવી સમિધ્ લઈ પાસે બેઠો. એટલામાં પાસેના જલાશયમાંથી પાંખો ફફડાવતો એક મદ્ગુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. " સત્યકામ ! " મદ્ગુએ બૂમ પાડી.

સત્યકામે જવાબ આપ્યો, “ભગવન્! શી આજ્ઞા છે?”

“વત્સ! આવ. હું તને ઉપદેશ કરૂં.”

મદ્‌ગુએ એને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. એમ માર્ગમાં જે મળે તેની પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરતો કરતો સત્યકામ આચાર્યને ઘેર આવી પહોંચ્યો. એ પાછો આવ્યો ત્યારે એનું મુખ બ્રહ્મવેત્તાના જેવું તેજસ્વી, મધુર અને ચિંતારહિત દેખાતું હતું. એના મુખ પર ઝળહળી રહેલી એ નિર્દોષ કાંતિ જોઈ ગુરુએ પ્રેમથી સંબોધન કર્યું, ‘હે સત્યકામ!’ સત્યકામે કહ્યું, “ભગવન્! શી આજ્ઞા છે?”

“હે સોમ્ય! તું બ્રહ્મવેત્તાના જેવો દેખાય છે. તને કોણે ઉપદેશ કર્યો?”

“ભગવન્! મને ઉપદેશ કરનારા તો મનુષ્યોથી અન્ય સત્ત્વો હતાં.છતાં ‘ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ. સાચા ગુરુ પાસેથી મેળવેલી વિદ્યાજ શ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે,’ એવું મેં ભગવાન્ જેવા ઋષિઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે. તેથી આપજ મને વ્યવસ્થિત રીતે ઉપદેશ કરો.”

ગુરુ શિષ્યનો વિનય જોઇ ખુશ થયા; અને એના સમાધાનને માટે કહ્યું, “હા, તેં જોયું તેજ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. તેમાં જાણવાનું કશું બાકી રહ્યું નથી.”

૫

બ્રહ્મજ્ઞાનનું વેતન.

પ્રસિદ્ધ જનશ્રુતરાજાના પુત્રનો પૌત્ર જાનશ્રુતિ રાજા શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન આપતો, ઘણું આપતો, અને એના ઘરમાં ભોજનાર્થીઓ માટે હંમેશાં ઘણું અન્ન રાંધવામાં આવતું. એ જાનશ્રુતિ રાજાએ શહેરે-શહેર ને ગામેગામ, લોકો મારૂંજ અન્ન ભક્ષણ કરે એવા હેતુથી ઠેકઠેકાણે અન્નછત્રો* ઉઘાડયાં હતાં.

પછીથી રાજાના અન્નદાનથી સંતોષ પામેલા ઋષિયો અને દેવોએ હંસોનું રૂપ ધારણ કર્યું; અને રાજાની દૃષ્ટિ પડે તેમ રાત્રિએ તે હંસો રાજાના મહેલની આસપાસ ઉડવા લાગ્યા. ત્યારે પાછળનો હંસ આગળના હંસને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-" રે! રે! ભલ્લાક્ષ! આ જનશ્રુતના પુત્રના પૌત્ર જાનશ્રુતિનું દિવસના (સૂર્યના) જેવું તેજ બધે પ્રસરી રહ્યું છે. એને સ્પર્શ ન કરીશ; નહિ તો એ તેજ તને બાળી નાખશે."

એ સાંભળી પાછળના હંસને આગળના હંસે કહ્યું, " અરે! આ રાજા ક્ષુદ્ર માહાત્મ્યવાળો હોવા છતાં આને માટે તું ગાડાવાળા રૈક્વને શોભે એવાં

---

* મૂળશબ્દ **आवसथ** છે. એનો અર્થ કાદંબરીના ટીકા-કારે '**छात्रगृहम्**' (છાત્રાલય) એવો કર્યો છે.

બહુમાનવાળાં વચન કેમ વાપરે છે ?" પાછળના હંસે આગળના હંસને પૂછ્યું, "જે ગાડાવાળા રૈકવની તેં વાત કરી તે કેવા છે ?" આગળના હંસે જવાબ આપ્યો, "એ રૈકવ ઋષિની વાત શી કરવી ! સર્વ પ્રજા જે કંઈ સત્કૃત્ય કરે છે તે સર્વ શુભકર્મનું ફળ એમને પ્રાપ્ત થાય છે. તે રૈકવ જે જાણે છે તેને જે જાણે છે, તેને પણ રૈકવની માફક સર્વ પ્રાણીઓનાં શુભકૃત્યોનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા તે વિદ્વાન્ રૈકવની હું વાત કરૂં છું."

જાનશ્રુતિએ હંસના એ વચન સાંભળ્યાં. આખી રાત એણે એનોજ વિચાર કર્યો. પ્રાત:કાલમાં પથારીમાંથી ઉઠતાંજ એણે સારથિને બોલાવી કહ્યું, "હે સારથે ! અરે, કોઈ તે પ્રસિદ્ધ ગાડાવાળા રૈકવને કહો કે મારે તેમનાં દર્શનની ઇચ્છા છે." સારથિએ પૂછ્યું, "મહારાજ, એ રૈકવ કેવા છે ?" રાજાએ હંસ પાસેથી સાંભળેલાં વચન એને કહી સંભળાવ્યાં.

સારથિએ વિચાર કર્યો, "મારા માલિક કરતાંએ વધારે દાની આ રૈકવ કોઈ મોટા શહેરમાં રહેતા હશે." આમ વિચારી શહેરમા, ગલીકુંચીમાં બધે ફરી વળ્યો. પણ રૈકવની ભાળ લાગી નહિ. તેથી થાકીને પાછો આવ્યો અને રાજાને કહેવા લાગ્યો, "મહારાજ, મને રૈકવનો પત્તો કંઈ લાગ્યો નહિ." રાજાએ કહ્યું, "અરે ! જ્યાં (એકાંત અરણ્યાદિમાં) બ્રહ્મવેત્તાનો શોધ થાય છે ત્યાં જઈ આ રૈકવને

શોધ. એવા મહાપુરુષ કંઈ શહેરના હબદબામાં પડેલા ન હોય. ”

સારથિ પાછો ચાલ્યો. શોધતાં શોધતાં શહેરના કોલાહલથી દૂર એક નિર્જન પ્રદેશમાં ગાડાની નીચે ખસ ખંજવાળતી એક મૂર્તિને જોઈ, એ રૈકવ હશે એમ ધારી, વિનયથી એમની પાસે બેઠો; અને હાથ જોડી પૂછ્યું, “ ભગવન ! ગાડાવાળા રૈકવ તે આપજકે?

“ અરે હુંજ તે છું. રૈકવે જવાબ આપ્યો.

રૈકવની શોધ લાગવાથી ખુશી થતો સારથિ એકદમ રાજા પાસે દોડી ગયો. અને બધી વાત નિવેદન કરી.

રાજાએ છસો ગાયો, કંઠમાં પહેરવાનો સુવર્ણનો હાર તથા ખચ્ચરી જોડેલો રથ વગેરે લઈ રૈકવની પાસે પ્રયાણ કર્યું; અને ત્યાં જઈ હાથ જોડી કહ્યું, “હે રૈકવ ! આ છસો ગાયો, સુવર્ણનો હાર તથા ખચ્ચરી જોડેલો રથ—એ બધું મેં આપને માટે આણ્યું છે. તેનો આપ સ્વીકાર કરો; અને હે ભગવન્ ! આપ જે દેવતાની ઉપાસના કરો છો, તે દેવતાનો મને ઉપદેશ કરો.” રાજાનાં વચન સાંભળી ઉંચું જોયા વગરજ રૈકવે જવાબ આપ્યો, “ રે શૂદ્ર ! આ ગાયો, હાર, રથ—બધું તનેજ મુબારક હો. મારે તેનું કામ નથી. ” રાજાને લાગ્યું કે ઋષિને ધન ઓછું પડયું હશે. કાદવમાં આળોટતા દેડકાને કીચડ વગર બીજા શાનો વિચાર આવે !

રાજા ખિન્ન થઈ પાછો ગયો. પણ એની જ્ઞાનપિપાસા તીવ્ર હતી. તેથી ફરીથી એક હજાર ગાયો, હાર, ખચ્ચરી જોડેલો રથ તથા પોતાની કન્યાને લઈ રૈકવની પાસે આવ્યો અને એ બધું ઋષિના ચરણ આગળ ધરી બોલ્યો, " ભગવન્! આ બધું મેં આપને માટેજ આણ્યું છે. આપ એનો સ્વીકાર કરો. મારી આ કન્યાને આપ આપની ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારો, અને આપ રહો છો તે આ ગામ પણ ગ્રહણ કરો અને પછીથીજ, હે ભગવન્! મને ઉપદેશ કરો."

રાજાનાં વચન સાંભળી ઋષિએ રાજકન્યાના મુખ પર સ્નેહથી હાથ ફેરવી, * એ બધો ઠાઠમાઠ જોઈ રાજાને કહ્યું, " હે શૂદ્ર! ફરીથી પણ તું આજ લઈ આવ્યો? અને એ દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાની આશા રાખે છે?"

---

* મૂળમાં '**मुखमुपोद्गृह्णन्**' એવો શબ્દપ્રયોગ છે. **उप+ग्रह्**=અનુગ્રહ કરવો; અને **उद्+ग्रह्**=ઉંચું કરવું, ઉઠાડવું. એટલે ઋષિએ તે કન્યાની દયામણી સ્થિતિ જોઇ તેને આશ્વાસન આપ્યું, એટલોજ એનો અર્થ થાય છે.

બ્રહ્મજ્ઞાન સંતતિ કે સંપત્તિના દાનથી ખરીદી નથી શકાતું, પણ પોતાને જ ગુરુને અર્પણ કરીને મેળવવાનું હોય છે. જનક રાજા યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન સાંભળી પોતાનું આખું રાજ્ય ગુરુને અર્પણ કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ '**मां चापि सह दास्याय**' એમ કહી પોતાનું પણ આત્મસમર્પણ કરે છે.

રાજા સમજી ગયો. દ્રવ્યનું અભિમાન તજી ઋષિના પગમાં પડયો; અને શિષ્યભાવે સેવા કરી ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો. જે ઠેકાણે રૈકવ રહેતા હતા તેની આજૂબાજૂનો મુલક રૈકવપર્ણ નામથી વિખ્યાત થયો. થોડા વખત પછી રાજાની ભક્તિ જોઈ રૈકવે એને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.

૬

ગુરુપત્નીનું વાત્સલ્ય.

ઉપકોસલ કામલાયન સત્યકામ જાબાલની પાસે બ્રહ્મચર્ય પાળીને શિષ્યભાવે રહેતો હતો. તેણે ગુરુના અગ્નિઓની બાર વર્ષ સુધી સેવા કરી હતી. બાર વરસ પછી આચાર્યે અન્ય બ્રહ્મચારીઓને વેદાધ્યયન પૂરૂં કરાવીને સમાવર્તન કર્યું.* પણ ઉપકોસલનું સમાવર્તન કર્યું નહિ.

બિચારા બ્રહ્મચારીને હતાશ જોઇને આચાર્યપત્નીએ પતિને કહ્યું, " બ્રહ્મચારીએ ખૂબ તપ કર્યું છે; આપના અગ્નિઓની સારી રીતે સેવા કરી છે. તેથી આપ એનું સમાવર્તન કરો; નહિ તો ' અમારા ભક્તનું આ ગુરુ સમાવર્તન કરતો નથી ' એમ કહી, આ અગ્નિઓ આપની નિંદા કરશે. " પત્નીએ આવું કહ્યું, તે છતાં આચાર્યે જવાબ આપ્યોજ નહિ. ઉઠીને પરગામ ચાલ્યા ગયા.

બ્રહ્મચારીને દુઃખ થયું. તે માનસતાપથી પીડાવા લાગ્યો. તેણે અન્નનો ત્યાગ કર્યો. તે જોઇ આચાર્યપત્ની બોલી, " બ્રહ્મચારિન્! ભોજન કર. શા માટે ભોજન નથી કરતો ? " તે બોલ્યો, " આ હતભાગી પુરુષમાં જૂદી જૂદી ઇચ્છાઓરૂપ અનેક

* બ્રહ્મચર્યાવસ્થા સમાપ્ત કરી ઘેર જવાની રજા આપી

ચિત્તદુઃખો છે. એ દુઃખો વડે હું પરિપૂર્ણ છું. તેથી હું ભોજન નહિ કરૂં."

અગ્નિઓએ વિચાર્યું, "બ્રહ્મચારી તપસ્વી છે. એણે આપણી સારી રીતે સેવા કરી છે. તેથી આપણે આને બ્રહ્મવિદ્યા કહીએ." આવો નિશ્ચય કરી તેમણે એને યથોચિત બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.

આચાર્ય પ્રવાસમાંથી પાછા આવ્યા. એમણે ઉપકોસલને બૂમ મારી, "ઉપકોસલ!"

"ભગવન્! શી આજ્ઞા છે?" ઉપકોસલે દોડી આવી જવાબ આપ્યો.

એના મુખ પર બ્રહ્મતેજ ચમકતું હતું. એ જોઇ આચાર્યને અત્યંત આનંદ થયો; અને તેમણે કહ્યું, "વત્સ ઉપકોસલ! તારૂં મુખ બ્રહ્મવેત્તાના જેવું પ્રફુલ્લિત દેખાય છે. તને કોણે ઉપદેશ કર્યો?" ઉપકોસલે બીતે બીતે બનેલી સર્વ બીના કહી સંભળાવી. એટલે આચાર્યે, 'અગ્નિઓએ તને શું કહ્યું?' એમ પૂછ્યું. ઉપકોસલે અગ્નિઓએ જે કહ્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું. એટલે આચાર્ય બોલ્યા, "ઉપકોસલ! આ અગ્નિઓએ તો તને પૃથ્વીઆદિ નાશવંત લોકોનોજ ઉપદેશ કર્યો છે. પણ હું તો તને, જેવી રીતે કમળપત્ર પર જળ સંબંધ પામતું (ચોંટતું) નથી તેવી રીતે જે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર

થયે બ્રહ્મવેત્તામાં પાપકર્મ ટકી શકતું નથી, તે અવિનાશી બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરીશ."

ત્યાર પછી આચાર્યે ઉપકોસલને બ્રહ્મવિદ્યાનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપદેશ કર્યો; અને એને ઘેર જવાની રજા મળી.

૭

આત્મશુદ્ધિ.

ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ,[1] પુલુષનો પુત્ર સત્યયજ્ઞ, ભલ્લવિનો પુત્ર ઇંદ્રદ્યુમ્ન, શર્કરાક્ષનો પુત્ર જન ને અશ્વતરાશ્વનો પુત્ર બુડિલ—આ પાંચ મહાશાલ[2] અને મહાશ્રોત્રિયો[3] એકત્ર થઇને વિચાર કરવા લાગ્યાઃ "ખરેખર, આત્મા કોણ હશે ? બ્રહ્મ શું ?"

તેમણે વિચાર કર્યો, "વર્તમાન સમયમાં આ અરુણના પુત્ર ભગવાન્ ઉદ્દાલક ઋષિ આત્મારૂપ વૈશ્વાનરને (અગ્નિને) સારી રીતે જાણે છે. જો બધાની અનુમતિ હોય તો આપણે એમની પાસે જઇએ." છેવટે બધા નિશ્ચય કરી ઉદ્દાલકની પાસે ગયા.

---

૧. જેની શાળા ઘણી પ્રાચીન છે તે; જેના હાથ નીચે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થઇને નિકળ્યા હોય તેવા, ખૂબ અનુભવી આચાર્ય.

૨. જેમને ત્યાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હોય તેવા; મોટી શાળાવાળા—સંપ્રદાયપ્રવર્તક આચાર્ય.

૩. **जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।**
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

"માણસ જન્મથી બ્રાહ્મણ જાણવો, ઉપનયન વગેરે સંસ્કારોથી એ દ્વિજ કહેવાય છે; વિદ્યાથી વિપ્રપણાને પામે છે; અને એ ત્રણેથી શ્રોત્રિય કહેવાય છે."

ઉદ્દાલક એમને દૂરથી જોઇનેજ એમના આવવાનું પ્રયોજન જાણી ગયા; અને વિચારવા લાગ્યા: "આ મહાશાલ અને મહાશ્રોત્રિયો હવે મને પૂછશે; પણ તેમના પ્રશ્નોનું હું સંપૂર્ણ સમાધાન કદાચ નહિ કરી શકું. તેથી ચાલ, હું બીજા તરફ આંગળી બતાવું." એમ વિચારી ઉદ્દાલકે તેમને કહ્યું, "મહાશયો! કેકયનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ **અશ્વપતિ** વર્તમાન સમયમાં આ આત્મરૂપ વૈશ્વાનરને સારી રીતે જાણે છે. જો બધાની અનુમતિ હોય તો આપણે એની પાસે જઇએ." તેથી બધા **અશ્વપતિ** પાસે ગયા.

અશ્વપતિએ બધાની, યોગ્યતા પ્રમાણે જૂદી જૂદી પૂજા કરી. બીજે દિવસે સ્હવારે ઉઠીને તેમની આગળ વિપુલ ધન ધરી વિનયથી તે ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. પણ તેઓ ધનની ઇચ્છાથી ત્યાં નહિ ગએલા. એટલે તેમનામાંથી કોઇએ ધનને સ્પર્શસરખો કર્યો નહિ. રાજાએ વિચાર્યું કે આ લોકો મારી પાસેથી ધનનો સ્વીકાર કેમ નહિ કરતા હોય? જરૂર, મને પણ બીજા રાજાઓની માફક અધર્મી ને દુરાચારી ધારીને આ લોકો મારૂં ધન નથી ગ્રહણ કરતા. એમ વિચારી કહેવા લાગ્યો:—

"મારા દેશમાં ચોર નથી, (કારણકે) કંજુસ માણસ (ધન હોવા છતાં દાન ન કરનાર) નથી; કોઇ મદ્યપાન કરનાર નથી; અગ્નિની ઉપાસના ન કરતો હોય, એવો નથી; અવિદ્વાન્ નથી; અને

વ્યભિચારી પુરુષજ નથી તો વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તો ક્યાંથીજ મળે!"

"ભગવન્ત! મારે યજ્ઞ કરવો છે. તેમાં એક એક ઋત્વિજને જેટલું ધન આપીશ તેટલું આપનામાંથી દરેકને આપીશ. આપ મારે ત્યાં રહો અને મારો યજ્ઞ જુવો."

રાજાનાં આવાં વચન સાંભળી તેઓ બોલ્યા, "હે રાજન્! માણસ જે હેતુથી જેની પાસે જાય તેણે તેનો તે હેતુજ પાર પાડવો જોઇએ. અમે આત્મરૂપ વૈશ્વાનરનું જ્ઞાન આપની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી આવ્યા છીએ; કારણકે વર્તમાન સમયમાં આપજ એ સારી રીતે જાણો છો. તેથી તેજ અમને કહો. અમારે ધનનું કામ નથી."

પણ આમ મોઢેથી 'આપો' કહ્યે, બ્રહ્મજ્ઞાન મળતું નથી. એને માટે તો દેહાભિમાન તજી ગુરુના ચરણમાં માથું મૂકવું જોઇએ. એટલે રાજાએ કહ્યું, "હું તમને સ્હવારમાં હા કે ના, તે કહીશ." રાજાનું વચન સાંભળી તેઓ એનો અભિપ્રાય કળી ગયા. બીજે દિવસે અભિમાનનો ત્યાગ કરી, હાથમાં સમિધ્* લઈ બપોર પહેલાં વિનયથી રાજા

---

* સમિધ્ સેવાબુદ્ધિની નિદર્શક છે. પહેલાંના ગુરુઓને હોમ માટે સમિધ્‌ની જરુર પડતી; તેથી શિષ્યો ગુરુની સેવા કરવા માટે—સમિધ્ વગેરે લાવવા માટે પોતે તૈયાર છે, એમ બતાવવા હાથમાં સમિધ્ લઇને ગુરુ પાસે જતા. અત્યારે

પાસે ગયા; અને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરવા જતા હતા. પણ ખરા ગુરુને માનપાનની ઇચ્છા હોતી નથી. તેઓ માત્ર ભાવનાજ ભૂખ્યા હોય છે. એટલે રાજાએ તેમને નમસ્કાર ન કરવા દેતાંજ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.

---

* પણ ખાલી હાથે ગુરુની પાસે ન જવું, પણ શ્રીફળ કે ફળફૂલ વગેરે કંઈ ભેટ તરીકે લઇ જવું, એવો શિષ્ટાચાર છે. સમિધ્ લઇ જવામાં બીજો પણ હેતુ સમાએલો છે. જેવી રીતે સમિધ્ પવિત્ર અગ્નિમાં પોતાની જાતને બાળીને અગ્નિ-રૂપ—પ્રકાશમય—થઈ જાય છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પણ જ્ઞાનાગ્નિમાં પોતાનું ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વ,—દેહાભિમાન—ખાખ કરીને જ્ઞાનસ્વરૂપ બનવા માટે ગુરુને શરણ જાય છે, એવો આશય પણ સમિત્પાણિ થવામાં સમાએલો છે.

૮

પ્રાણોપાસના.

" જે જ્યેષ્ઠને[1] તથા શ્રેષ્ઠને[2] જાણે છે તે જરુર જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે. વાણી વગેરે કરણોમાં (ઈંદ્રિયોમાં) પ્રાણજ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ છે. "

એક વખત વાણી વગેરે ઇંદ્રિયો ' હું બધામાં શ્રેષ્ઠ છું. ' ' હું બધામાં શ્રેષ્ઠ છું, ' એવી રીતે પોતાના શ્રેષ્ઠપણામાં વિવાદ કરવા લાગ્યાં. ખૂબ વિવાદ કર્યા છતાં કોઈ પણ નમતું આપે નહિ. દરેક જણ કહે કે હુંજ બધામાં શ્રેષ્ઠ. એટલે બધાંએ મળીને વિચાર કર્યો કે આપણે આપણા પિતા પ્રજાપતિ પાસે જઈએ; તેઓ આપણા બધામાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે તેનો યોગ્ય નિકાલ કરશે. એમ નક્કી કરી તેઓ બધાં પ્રજાપતિ પાસે ગયાં અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યાં, " ભગવન્ ! અમારા બધામાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ? " પ્રજાપતિએ કહ્યું, " તમારામાંથી જેનું ઉત્ક્રમણ (શરીરમાંથી બહાર નિકળવું) થવાથી શરીરનું પાવિત્ર્ય નષ્ટ થાય અને એ શબ થઈ જાય તેજ તમારામાં શ્રેષ્ઠ છે.

પ્રજાપતિનાં વચન સાંભળી વાણીએ પ્રથમ ઉત્ક્રમણ કર્યું. વરસ સુધી બહાર ફર્યા કર્યું. પણ શરીર તો એમનું એમજ રહ્યું. એ જોઈ પુન: પાછું આવીને પૂછ્યું, " મારા વગર તમે બધાં કેવી રીતે જીવી

---

1. ઉંમરમાં મોટો. 2. ગુણમાં મોટો.

શક્યાં ?" બીજી ઇંદ્રિયોએ જવાબ આપ્યો, "જેવી રીતે મૂગાં પ્રાણીઓ વાણીથી બોલી શકતાં નથી, છતાં પણ પ્રાણ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરતાં, નેત્ર વડે જોતાં, કાન વડે સાંભળતાં ને મનવડે ચિંતન કરતાં જીવે છે, તેમ અમે પણ તારા વગર જીવ્યાં." વાણીએ પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન ત્યજી દીધું અને પુનઃ શરીરમાં પ્રવેશ કરી નિયમિત રીતે પોતાનો વ્યવહાર કરવાનું શરુ કર્યું.

ત્યાર પછી ચક્ષુરિંદ્રિયે ઉત્ક્રમણ કર્યું. તે પણ વરસ દહાડો બહાર ફરી આવ્યું; અને શરીરને પૂર્વવત્ નિયમિત વ્યવહાર કરતું જોઈ અન્ય ઈંદ્રિયોને પૂછયું, "કેવું આશ્ચર્ય ! મારા વિના તમે કેવી રીતે જીવવાને સમર્થ થયાં ? મેં તો ધાર્યું હતું કે તમે બધાં મરી ગયાં હશો કે છેવટે મરણપથારીએ તો હશો જ !" અન્ય ઈંદ્રિયોએ જવાબ આપ્યો," જેમ આંધળાઓ આંખે નહિ જોતા છતાં, પ્રાણવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરતા, વાણી વડે બોલતા, કાન વડે સાંભળતા ને મન વડે ચિંતન કરતા જીવે છે, તેમ અમે પણ તારા વગર જીવ્યાં." આ સાંભળી ચક્ષુરિંદ્રિયે પણ પુનઃ પ્રવેશ કર્યો.

ત્યાર પછી શ્રવણેંદ્રિયનો વારો આવ્યો. એ પણ એક વરસ બહારની હવા ખાઈ આવ્યું, અને પાછા આવી અન્ય ઇંદ્રિયોને પૂર્વવત્ પોતાના વ્યાપાર કરતાં જોઈ પૂછયું, "મારા વિના તમે કેવી રીતે જીવી

શકયાં ?" અન્ય ઈંદ્રિયોએ કહ્યું, "કેમ ? જેમ બહેરાઓ ન સાંભળવા છતાં, પ્રાણ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરતા, વાણી વડે બોલતા, નેત્ર વડે જોતા અને મન વડે ચિંતન કરતા જીવે છે, તેમ અમે પણ જીવ્યાં." **શ્રોત્ર**નો ગર્વ પણ ઉતરી ગયો. તેણે પણ પુનઃ પ્રવેશ કર્યો.

પછીથી **મને** ઉત્ક્રમણ કર્યું. એને ઘણો ગર્વ હતો કે બધાં કરણોનો રાજા તે હુંજ; મારા વગર, રાજા વિના રૈયતના જેવી, એમની દુઃખી સ્થિતિ થશે. એને ક્યાં ભાન હતું કે રાજા વગર પણ રૈયત સુખચેનથી જીવી શકે છે ! વરસ સુધી બહાર ફરી આવીને જ્યારે એણે જોયું કે બીજી ઈંદ્રિયો તો એના વગર પણ લીલાલ્હેર કરી રહી છે ત્યારે એનો નિશો સાવ ઉતરી ગયો. એણે વિસ્મયથી અન્ય ઈંદ્રિયોને પૂછ્યું, "મારા વગર તો તમારા ટાંટીયા સાવ ભાંગી જશે, એમ મને લાગેલ; છતાં તમે મારા વગર શી રીતે જીવી શકયાં !"

ઇંદ્રિયોએ કહ્યું, "જેમ બાળકો મન વિનાનાં હોવા છતાં, પ્રાણ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસ કરતાં, વાણી વડે બોલતાં, નેત્ર વડે જોતાં ને શ્રોત્રવડે સાંભળતાં જીવે છે, તેવી રીતે અમે પણ તારા વગર જીવ્યાં." **મને** પણ ચૂપચાપ પાછો પ્રવેશ કર્યો.

પછીથી પ્રસિદ્ધ **પ્રાણે** ઉત્ક્રમણ કરવાની ઇચ્છાથી, જેવી રીતે નાસી છૂટવાને ઇચ્છતો કોઈ બળવાન ઘોડો કૂદકો મારી પગ બાંધવાના ખીલાઓને હચમચાવી-ઉખેડી નાંખે, તેવી રીતે અન્ય ઇંદ્રિયોને

સારી પેઠે હચમચાવી નાખી. હજી તો આણે ઉત્ક્રમણ કર્યું નથી, એટલામાંજ જો આપણી આવી સ્થિતિ થઇ ગઈ તો જો એ ખરેખરજ ઉત્ક્રમણ કરે તો આપણી શી વલે થશે, એમ વિચારી સવ ઇંદ્રિયો એકત્ર થઈ પ્રસિદ્ધ પ્રાણને કહેવા લાગી:–"ભગવન્ ! સ્વસ્થાને પ્રાપ્ત થાઓ, આપજ અમારામાં શ્રેષ્ઠ છો; ઉત્ક્રમણ ન કરો. અમારી બધી શક્તિ તમારે લીધેજ છે. તમારા વગર તો અમે નહિજ જીવી શકીએ."

જેવી રીતે ઉંચે ગમન કરતા મધુકરરાજાની પાછળ સર્વે મધુમક્ષિકાઓ ગમન કરે છે અને તેના સ્થિત થવાથી સ્થિત થાય છે, તેવી રીતે વાણી, મન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરે સર્વ ઈંદ્રિયો મુખ્ય પ્રાણ સ્થિત થયે સ્થિત થઈ. તેમને પોતાની અશક્તિનું ભાન થયું; અને તેઓ પ્રસન્ન મને મુખ્ય પ્રાણની સ્તુતિ કરવા લાગી:—

"આ પ્રાણ અગ્નિ થઇ તપે છે, સૂર્ય થઇ પ્રકાશે છે; આજ પ્રાણ મેઘ થઇ જળની વૃષ્ટિ કરે છે અને ઈંદ્ર થઇ પ્રજાનું પાલન કરે છે અને અસુર તથા રાક્ષસોનો નાશ કરે છે. આ પ્રાણજ વાયુ થઇ મેઘાદિને આકાશમાં આમથી તેમ ચલાવે છે, પૃથ્વી થઇ સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થને ધારણ કરે છે અને ચંદ્રમા થઇને ઓષધિઓનું પોષણ કરે છે. અરે! સ્થૂલ સૂક્ષ્મરૂપ સર્વ જગત્ અને દેવોનું જીવન જે અમૃત તે સર્વ આ પ્રાણજ છે.

"રથની નાભિમાં આરાની પેઠે સર્વ પ્રાણમાં સ્થિત છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મંત્રો અને એ મંત્રોથી સાધ્ય યજ્ઞો, સર્વ પ્રજાનું પાલન કરનાર ક્ષત્રિયો અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરનાર બ્રાહ્મણો—સર્વ પ્રાણમાં સ્થિત છે.

"વળી હે પ્રાણ! તુંજ પ્રજાપતિ છે, માતાના ગર્ભમાં પુત્રાદિરૂપે તુંજ વિચરે છે, બાળકના રૂપમાં તુંજ જન્મે છે. હે પ્રાણ! આ મનુષ્યાદિક પ્રજા તો તારે માટે બલિદાન આપે છે. ચક્ષુરાદિરૂપ અન્ય [1]પ્રાણોની સાથે સર્વ શરીરોમાં તુંજ સ્થિત છે.

"હે પ્રાણ! તું ઈંદ્ર છે. પોતાના તેજથી જગતનો સંહાર કરનાર રુદ્ર તું છે. જગતનું પરિપાલન કરનાર વિષ્ણુ પણ તુંજ છે. તું આકાશમાં નિરંતર વિચરે છે; અને અંતરિક્ષમાં ચળકતી સર્વ જ્યોતિઓનો પતિ, સૂર્ય પણ તુંજ છે.

"હે પ્રાણ! ચોમાસામાં જ્યારે તું મેઘ થઈને વરસે છે, ત્યારે તારી આ પ્રજા, 'હવે જોઈએ તેટલું અન્ન ઉત્પન્ન થશે' એ વિચારથી તારા દર્શનમાત્રથી આનંદ પામે છે.

---

૧ બીજી સર્વ ઇંદ્રિયો પ્રાણને વશ વર્તે છે તેથી તેમને પણ પ્રાણની સંજ્ઞા આપી છે.

"હે પ્રાણ ! તું વ્રાત્ય[1] (સ્વભાવથી શુદ્ધ) છે. તું એક ઋષિ છે. તુંજ સર્વ [2]હવિષનો ભોક્તા છે. તુંજ વિશ્વનો શ્રેષ્ઠ પતિ છે. અમે તારે માટે ભક્ષણ કરવા યોગ્ય બલિદાનના દાતા છીએ. હે પ્રાણ ! વાયુનો તું પિતા છે.

"હે પ્રાણ ! તારી જે વિભૂતિ વાણીમાં સ્થિત છે, જે શ્રોત્રમાં સ્થિત છે, જે ચક્ષુમાં સ્થિત છે, તથા મનમાં સમ્યક્ પ્રકારે જે વ્યાપેલી છે, તેને શાંત કર. ઉત્ક્રમણ મા કર.

"હે પ્રાણ ! માતા જેવી રીતે પોતાના પુત્રોનું રક્ષણ કરે તેવી રીતે, અમે જે તારા પુત્રો છીએ, તેમનું રક્ષણ કર. અમને લક્ષ્મી અને બુદ્ધિ આપ."

આ પ્રાણોપાસનાનો ઉપદેશ સત્યકામ જાબાલે વ્યાઘ્રપદના પુત્ર ગોશ્રુતિને કર્યો; અને કહ્યું, "અરે ! જો કોઈ પ્રાણવેત્તા ઝાડના સૂકા ઠુંઠાને આ પ્રાણોપાસના કહે તો એમાં જરૂર ડાળીઓ ફૂટે અને પાંદડાં આવે; તો જીવતા માણસને કહે તો શું ન થાય !!"

૧. જેના ઉપનયનાદિ સંસ્કારો ન કરવામાં આવ્યા હોય તે; સંસ્કારરહિત. પ્રાણને સંસ્કારની જરૂર નથી કારણ કે તે સ્વાભાવિક રીતેજ; શુદ્ધ છે. ૨. અગ્નિમાં હોમવાની ઘી વગેરે કોઈ ચીજ, બલિદાન.

૯

ગોધનનો લાલચુ.

વિદેહદેશના પ્રસિદ્ધ રાજા જનકે યજ્ઞ કર્યો. તેમાં ઘણી દક્ષિણા આપી. તે યજ્ઞમાં કુરુદેશના તથા પાંચાલદેશના ઘણા બ્રાહ્મણો એકઠા થયા હતા. તેમને જોઇને જનકને, ' આ બધા બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ? ' એમ જાણવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી તે જાણવા માટે તે પ્રસિદ્ધ જનકે એક હજાર ગાયો વાડામાં પૂરી અને દરેક ગાયને બે શિંગડે મળી દસ દસ સોનામહોર બાંધી; અને બ્રાહ્મણોને કહ્યું, " હે પૂજ્ય બ્રાહ્મણો ! તમારામાંથી જે બ્રહ્મિષ્ઠ હોય તે આ ગાયોને પોતાને ઘેર લઇ જાય. " પણ ત્યાં એકઠા થએલા બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈની પણ ગાયો લઇ જવાની હિંમત ચાલી નહિ. એટલે યાજ્ઞવલ્કયે પોતાનાજ શિષ્યને કહ્યું, વત્સ [1]સામશ્રવા ! આ ગાયો આપણે ઘેર હાંકી જા. " ગુરુનાં એવાં વચન સાંભળી પ્રસિદ્ધ તે શિષ્ય ગાયોને ગુરુના ઘર ભણી હાંકી જવા લાગ્યો. એ જોઈ બ્રાહ્મણોને ક્રોધ ચઢયો: " અમારી આગળ આ ' હું બ્રાહ્મિષ્ઠ છું ' એમ કેમ કહે ? "

પછી જનકનો હોતા[2] અશ્વલ નામે હતો, તેણે પ્રસિદ્ધ આ યાજ્ઞવલ્કયને પ્રશ્ન કર્યો, ' તુંજ શું

૧ સામવેદનું અધ્યયન કરનાર.

૨ હોતા, ઉદ્ગાતા, અધ્વર્યુ વગેરે યજ્ઞના ઋત્વિજોનાં નામ છે.

અમારામાં બ્રહ્મિષ્ઠ છે ? ” યાજ્ઞવલ્કયે એ ઉદ્ધતાઇથી ચીડાઈ ન જતાં, શાંતિથી પોતાની જ્ઞાનનિષ્ઠતાને શોભે એવો જવાબ આપ્યો, “ ભાઇ, બ્રહ્મિષ્ઠ હોય તેને અમારાં વંદન હજો ! અમે તો માત્ર ગાયોની કામનાવાળાજ છીએ. ”

જવાબમાં રહેલો સૌમ્ય કટાક્ષ બિચારો હોતા સમજી શક્યો નહિ. એને લાગ્યું કે ખરેજ આને બ્રહ્મવિદ્યાનું ભાન નહિ હોય. તેથી એની ફજેતી કરવાના ઈરાદાથી એણે યાજ્ઞવાલ્કયને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયા. યાજ્ઞવલ્કયે એક પછી એક ઝપાટા-બંધ એમના ઉત્તરો આપવા માંડયા. થોડીવાર સભા સ્તબ્ધ બની બંનેનો સંવાદ સાંભળવા લાગી. છેવટે અશ્વલ થાકી ગયો, અને આનો મારાથી પરાજય થઈ શકશે નહિ, એમ સમજી ઉપરામ પામ્યો.

ત્યાર પછી બીજા પણ ચાર પાંચ જણાએ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછયા; અને તેમના પણ યાજ્ઞવલ્કયે યોગ્ય ઉત્તરો આપ્યા એટલે થાકીને તેઓ પણ મૌન રહ્યા. એટલે પ્રસિદ્ધ વચકનુની પુત્રી ગાર્ગી આગળ આવી અને બોલી, “ હે ઐશ્વર્યવાન બ્રાહ્મણો ! જો તમારી અનુમતિ હોય તો હું આ યાજ્ઞવલ્કયને બે પ્રશ્નો પૂછું. જો મારા બે પ્રશ્નોનો જવાબ એ આપશે તો તમારામાંથી કોઇ પણ એ બ્રહ્મવાદીને નહિજ જીતી શકે. ” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, “ ગાર્ગિ ! ભલે પૂછ. ”

પછીથી તે પ્રસિદ્ધ ગાર્ગી બોલી, “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! જેમ ઉગ્રપુત્ર[1] કાશીનો કે વિદેહનો રાજા ઉતારેલી દોરીવાળા ધનુષ્યને ફરીથી[2] દોરી ચઢાવી, શત્રુને અત્યંત પીડા કરનારાં બે તીર હાથમાં લઇ શત્રુની સામે ઉભો રહે, તેવીજ રીતે બે પ્રશ્નો સાથે હું તમારી સમક્ષ ઉભી છું. તમે જો બ્રહ્મવેત્તા હો તો મને તેના જવાબ આપો.” યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું, “ ગાર્ગિ ! પૂછ. ” એટલે ગાર્ગી બોલી, “હે યાજ્ઞવલ્કય ! જે સ્વર્ગથી ઉપર છે, જે પૃથ્વીની નીચે છે ને જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી સ્થિત છે, અને જે ભૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યરૂપ છે એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે, તે બધું જગદ્રૂપ સૂત્ર શામાં ઓતપ્રોત્ર (તાણા ને વાણાની માફક વ્યાપેલું) છે ? ”

યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ આપ્યો, “ હે ગાર્ગિ ! જે સ્વર્ગથી ઉપર છે, જે પૃથ્વીની નીચે છે, અને જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી રહેલાં છે, તથા જે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યરૂપ છે એમ

---

૧ વીર પિતાનો પુત્ર.

૨ આની પહેલાં પણ ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્કયને એક પ્રશ્ન પૂછયો હતો. એનું સમાધાન થવાથી એણે ‘ ધનુષ્યની દોરી ’ ઉતારી નાખી હતી. ફરીથી ‘ બાણ ’ છોડવા માટે એણે પણ એ પાછી ચઢાવી.

શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે, તે વ્યાકૃત* જગદ્રૂપ સૂત્ર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે કાળ વિષે, જેવી રીતે પાણીમાં પૃથ્વીધાતુ રહેલી છે તેવી રીતે, અવ્યાકૃત (અંતર્યામીરૂપ) આકાશમાં ઓતપ્રોત છે. "

આ ઉત્તર સાંભળી ગાર્ગી બોલી, " હે યાજ્ઞવલ્કય ! તમે મારા આવા ભારે પ્રશ્નનો પણ સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો છે. તેથી તમને નમસ્કાર હો ! હવે બીજા પ્રશ્ન માટે કેડ બાંધો. "

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું, " હે ગાર્ગિ ! પૂછ. "

તે બોલી, "જે સ્વર્ગથી ઉપર છે, જે પૃથ્વીની નીચે છે અને જેના મધ્યમાં આ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી રહેલાં છે, તથા જે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યરૂપ છે એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે તે વ્યાકૃત જગદ્રૂપ સૂત્ર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે કાળ વિષે અંતર્યામીરૂપ આકાશમાંજ ઓતપ્રોત છે, એમ આપ કહો છો. તો તે અંતર્યામીરૂપ પ્રસિદ્ધ અવ્યાકૃત આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે. ? "

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું. " હે ગાર્ગિ ! આજ તે પ્રસિદ્ધ અક્ષર (**અવિનાશી બ્રહ્મ**) છે. એનેજ બ્રહ્મવેત્તાઓ એ અંતર્યામીરૂપ અવ્યાકૃત આકાશનું અધિષ્ઠાન કહે છે. એ સ્થૂલથી ભિન્ન, સૂક્ષ્મથી ભિન્ન, હ્રસ્વથી

* 'વ્યાકૃત' એટલે વિકાર પામેલું; કાર્યરૂપ; સ્થૂલ (નજરે દેખાતું). અને 'અવ્યાકૃત' એટલે કારણરૂપ; સૂક્ષ્મ (નજરે ન દેખાતું).

ભિન્ન, દીર્ઘથી ભિન્ન, રાતાથી ભિન્ન, સ્નેહ (ચીકાશ)થી ભિન્ન, પ્રકાશથી ભિન્ન, અંધકારથી ભિન્ન વાયુથી ભિન્ન, આકાશથી ભિન્ન, સંગરહિત, રસથી રહિત, ગંધથી રહિત, ચક્ષુથી રહિત, શ્રોત્રથી રહિત, વાણીથી રહિત, મનથી રહિત, પ્રકાશથી રહિત, પ્રાણથી રહિત, મુખથી રહિત, પ્રમાણ (માપ)થી રહિત, છિદ્રથી રહિત, અને અપરિચ્છિન્ન* છે. તે કંઇ પણ ખાતું નથી. કોઈ તેને ખાતું નથી.

"હે ગાર્ગિ! આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞામાં સૂર્ય તથા ચંદ્ર નિયમિત વર્તે છે. હે ગાર્ગિ! આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞાથીજ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી મર્યાદામાં રહે છે. હે ગાર્ગિ! આજ અક્ષરની આજ્ઞામાં રહી નિમેષો, મુહૂર્તો, રાત્રિદિવસો, પખવાડિયાં, માસ, ઋતુઓ ને સંવત્સરો (વર્ષો) પણ નિયમિત આવે છે ને જાય છે. હે ગાર્ગિ! આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞામાં રહીનેજ પૂર્વભણીની ગંગા વગેરે નદીઓ શ્વેત (હિમાલય) પર્વતમાંથી નિકળી સમુદ્ર તરફ વહે છે. બીજી નર્મદા વગેરે પશ્ચિમ તરફની અને તે તે દિશા તવફ વહેતી અન્ય નદીઓ પણ આજ અક્ષરની આજ્ઞાને વશ વર્તી હજી પણ એજ દિશાઓમાં વહ્યાં કરે છે. હે ગાર્ગિ! આજ પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞાથી મનુષ્યો દાન કરનારાઓની પ્રશંસા કરે છે, અને દેવો

* દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત; સર્વવ્યાપી.

યજમાનથી (યજ્ઞ કરનારથી) તથા પિતૃઓ દર્વીથી* પોષાય છે.

"હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરને જાણ્યા વગરજ, કોઈ આ લોકમાં હજારો વરસ સુધી હવન કરે, દેવતાઓનું પૂજન કરે કે તપ કરે તોપણ એને નાશવંત ફળજ પ્રાપ્ત થાય છે,× હે ગાર્ગિ ! જે પુરુષ આ અક્ષરને જાણ્યા વગર આ લોકમાંથી મૃત્યુ પામે છે તે કૃપણ (દીન, દયા ખાવા લાયક) છે. અને હે ગાર્ગિ ! જે આ અક્ષરને જાણીને આ લોકમાંથી મૃત્યુ પામે છે તે બ્રાહ્મણ (મુક્ત; બ્રહ્મવેત્તા) છે.

"હે ગાર્ગિ ! પ્રસિદ્ધ તે આ અક્ષર કોઈએ આંખે જોયું નથી; કારણકે દ્રષ્ટા તેજ છે. કોઈએ કાને એનો અવાજ સાંભળ્યો નથી; કારણકે એજ શ્રોતા છે. કોઈ મનથી એને વિચારી શક્યું નથી; કારણકે એજ મંતા છે. કોઇ બુદ્ધિથી એને જાણી શક્યું નથી; કારણકે એજ જ્ઞાતા છે. એનાથી ભિન્ન દ્રષ્ટા નથી, એનાથી ભિન્ન શ્રોતા નથી, એનાથી

---

* 'દર્વી' એટલે પળી; પિતૃઓને માટે કરવામાં આવતા દર્વીહોમ (એક જાતનો હોમ)ની સૂચક છે. હોમમાં ઘી નાખવા માટે વપરાતી પળીને 'દર્વી' કહે છે.

× સરખાવો:—"જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી." નરસિંહ મહેતા.

ભિન્ન મંતા નથી, એનાથી ભિન્ન વિજ્ઞાતા પણ નથી. હે ગાર્ગિ ! તેં પૂછેલું અવ્યાકૃત આકાશ આ પ્રસિદ્ધ અક્ષર-અવિનાશી બ્રહ્મમાં પરોવાએલું છે.”

યાજ્ઞવલ્કયનું આવું વક્તૃત્વપૂર્ણ ભાષણ સાંભળી ગાર્ગી સંતુષ્ટ થઇ અને પ્રસન્ન થઇને બોલી, “ હે બ્રાહ્મણો ! તમે આ યાજ્ઞવલ્ક્યને નમસ્કાર કરીને છૂટવા પામો તેજ ઘણું માનો. આનો પરાજય તો મનથી પણ ચિંતવી શકાય તેવો નથી. મેં તમને પૂર્વેજ કહ્યું હતું કે જો એ મારા બે પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શકશે તો એમનો પરાજય કોઈ પણ કરી શકશે નહિ. એ મારૂં કહ્યું સત્ય માનો. ”

એવી રીતે બ્રાહ્મણોને હિતવચન કહી ગાર્ગી બોલતી બંધ થઈ. એટલે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું, “ હે બ્રાહ્મણો ! હજી પણ તમારામાંથી જેની ઈચ્છા હોય તે મને પૂછો, અથવા તમે બધા મળીને મને પૂછો; અથવા તમારામાંથી જેની ઇચ્છા હોય તે એકને હું પૂછું, અથવા કહો તો તમને બધાને સામટું પૂછું. ” પણ કોઈ બ્રાહ્મણની હિંમત ન ચાલી. એટલે આખી સભામાં યાજ્ઞવલ્કયનો જયજયકાર થયો.

૧૦

આત્માની શોધ.

પ્રજાપતિએ એક વખત કહ્યું, " આત્મા પાપથી રહિત, ઘડપણ વગેરે વિકારોથી રહિત, મૃત્યુથી રહિત, શોકથી રહિત, ભૂખથી રહિત, તરસથી રહિત, સત્યકામનાવાળો ને સત્યસંકલ્પવાળો છે. તે શોધવા યોગ્ય છે; તેજ જાણવા યોગ્ય છે. જે તેને જાણીને તેનો અનુભવ કરે છે તે સર્વ લોકોને તથા સર્વ ભોગોને પ્રાપ્ત કરે છે. "

પ્રજાપતિનું આ વચન દેવો અને અસુરોના સાંભળવામાં આવ્યું. તેમણે પોતપોતાની સભાઓ ભરી કહ્યું, "જો બધાની અનુમતિ હોય તો પ્રજાપતિએ કહેલા તે પ્રસિદ્ધ આત્માને આપણે જાણીએ. એ આત્માને જાણીને માણસ સર્વ લોકોને તથા સર્વ ભોગોને પ્રાપ્ત કરે છે." એટલે દેવોના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંદ્ર અને અસુરોના પ્રતિનિધિ તરીકે વિરોચન સર્વ ઐશ્વર્યનો ત્યાગ કરી પ્રજાપતિ પાસે જવાને તૈયાર થયા. તે બંને એક બીજા પ્રત્યે દ્વેષને લીધે પરસ્પર ભાષણ પણ ન કરતાં, સમિત્પાણિ થઇ વિનયથી પ્રજાપતિની પાસે જઈ પહોંચ્યા.

ત્યાં જઇ તે બંનેએ અન્યોન્યની ઈર્ષાનો ત્યાગ કરી બત્રીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યથી નિવાસ

કર્યો. એટલે પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું, “ તમે બંને શી ઇચ્છાથી અહીંયાં રહ્યા છો ? ” તેમણે કહ્યું, “ ભગવન્ ! આત્મા પાપ રહિત, ઘડપણ વગેરે વિકારોથી રહિત, મૃત્યુથી રહિત, શોકથી રહિત, ભૂખથી રહિત, તરસથી રહિત, સત્યકામનાવાળો ને સત્યસંકલ્પવાળો છે. તે શોધવા યોગ્ય છે; તેજ જાણવા યોગ્ય છે. જે તેને જાણીને તેનો અનુભવ કરે છે તે સર્વ લોકોને તથા સર્વ ભોગોને પ્રાપ્ત કરે છે, ’ આ આપનાં વચન સર્વશ્રુત છે. તેથી તે આત્માને જાણવાની ઇચ્છાથી અમે અહીં વાસ કર્યો છે. ”

પ્રજાપતિએ કહ્યું, “ આંખમાં જે આ પુરુષ દેખાય તેજ એ આત્મા છે. એજ અમૃત છે, એ અભય છે, એજ બ્રહ્મ છે. ”

પણ એ બંનેએ પોતાની બુદ્ધિની અશુદ્ધિને લીધે એનો વિપરીત અર્થ કર્યો. નેત્રમાં માણસનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેનેજ તેઓ આત્મા સમજ્યા; અને દૃઢીકરણ માટે પ્રજાપતિને પૂછવા લાગ્યા:—“ ભગવાન ! પાણીમાં જે આ પ્રતિબિંબ જણાય છે અને દર્પણમાં જે પુરુષાકૃતિ દેખાય છે, તે બંનેમાંથી આપે કહેલો આત્મા કયો ? શું એ બંને એકજ છે ? ”

પ્રજાપતિએ કહ્યું, “ મેં જે આંખના દ્રષ્ટાની વાત કરી તે આજ છે; અને આજ દરેક વસ્તુની

અંદર પણ છે. ” ત્યાર પછી એમણે ફરીથી બંનેને કહ્યું, “ પાણીથી ભરેલા કુંડામાં જુવો . અને જો આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણી શકો તો પછી મને કહેજો; એટલે હું સમજાવીશ. ”

બંને જણા પાણીના કુંડામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવા લાગ્યા. પ્રજાપતિએ પૂછ્યું, “ તમે શું જુવો છો ? ” તેમણે જવાબ આપ્યો, “ ભગવન્ ! માથાના વાળથી તે પગના નખ સુધી સર્વ આત્માને અમે બરાબર જોઇ રહ્યા છીએ. ”

પ્રજાપતિએ કહ્યું, “ તમે બંને સારા સારા અલંકાર ધારણ કરો, નખ તથા વાળ કપાવી નાખો, અને ફરીથી જળના કુંડામાં જુવો. ” આમ કહેવામાં પ્રજાપતિનો હેતુ નખ ને વાળની પેઠેજ શરીર પણ અનાત્મ છે, એવું સમજાવવાનો હતો. પણ અંતઃકરણની મલિનતાને લીધે તેઓ એ સમજી શક્યા નહિ. તેમણે સારા સારા અલંકાર ધારણ કર્યા, સારાં વસ્ત્ર પહેર્યાં અને વાળ તથા નખ કપાવી નાખી કુંડામાં જોવા લાગ્યા. પ્રજાપતિએ પૂછ્યું, તમે શું જુવો છો ? ” તેમણે કહ્યું, “ હે ભગવન્ ! જેવી રીતે અમે સારા સારા અલંકાર ધારણ કર્યા છે, સારાં વસ્ત્ર પરિધાન કર્યાં છે અને વાળ તથા નખ કપાવી નાખ્યા છે, તેવી રીતે આ અમારા આત્માએ પણ સારા સારા અલંકાર ધારણ કર્યા છે, સારાં વસ્ત્ર પરિધાન કર્યાં છે અને નખવાળ કપાવી નાખ્યા છે. ” પ્રજાપતિએ જોયું કે અંતઃકરણની

અશુદ્ધિ હીન સંસ્કારોને લીધે એમને આત્મસ્વરૂપ સમજાયું નથી. પણ 'મારાં વચનોનું મનન કરવાથી એ પ્રતિબંધક સંસ્કારો દૂર થઈ કદાચ એમને આત્મસ્વરૂપ સમજાશે' એમ વિચારી 'આ આત્મા છે' એમ કહી, 'આ અવિનાશી છે, આ અભય છે, આ બ્રહ્મ છે,' એમ બોલ્યા.

પ્રજાપતિનાં વચન સાંભળી ઇંદ્ર અને વિરોચન પોતાને કૃતકૃત્ય માની શાંતહૃદયે ઘેર જવા લાગ્યા. તેમને જતા જોઇ પ્રજાપતિએ કહ્યું, "આત્માને જાણ્યા વગરજ, તેનો સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યા વગરજ આ બિચારા જાય છે. દેવો વા અસુરોમાંથી જેઓ આ ઉપનિષદવાળા થશે—આનેજ આત્મજ્ઞાન માનશે—તેમનો પરાભવ થશે."

વિરોચન તો શાંતહૃદયેજ અસુરો પાસે પહોંચી ગયો; અને પ્રતિબિંબનું નિમિત્ત શરીર છે તેથી શરીરજ આત્મા છે એમ સમજી, તેમને આ શરીરમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ ઉપનિષદનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો:—

"પ્રજાપતિએ શરીરજ આત્મા છે એમ કહ્યું છે; તેથી એ શરીરરૂપી આત્માજ આ લોકમાં પૂજવાયોગ્ય છે, એ શરીરરૂપી આત્માજ સેવા-કરવાયોગ્ય છે. આ લોકમાં એ શરીરરૂપી આત્માનેજ પૂજતો તથા તે આત્માનીજ સેવા કરતો, માણસ આ લોક તથા પરલોક, એમ બંને લોકને પ્રાપ્ત થાય છે—બંને લોકમાં સુખી થાય છે."

આ દેહાત્મવાદ અસુરે પ્રવર્તાવેલો હોવાથી આજે પણ જે માણસ દાન નથી કરતો, સત્કૃત્યોમાં શ્રદ્ધા નથી રાખતો તથા યજ્ઞ નથી કરતો, તેને જોઈ શિષ્ટ પુરુષો કહે છે, " અરેરે ! આ આસુરી સ્વભાવવાળો છે. " આ દેહાત્મવાદી ઉપનિષદ્ અસુરોનુંજ છે. એના અનુયાયીઓ શરીરને આત્મા માની *મૃતના શરીરને અન્ન, વસ્ત્ર ને અલંકાર વગેરેથી શણગારે છે, અને એમ કરી 'અમે સ્વર્ગને જીતીશું,' એમ માને છે.

આ તરફ ઇંદ્રને દેવલોકમાં પહોંચતાં પહેલાંજ વિચાર થયો કે અરે પ્રજાપતિએ તો આત્મા અભય છે એમ કહ્યું છે; પણ જો આ પ્રતિબિંબનેજ આત્મા માનીએ તો એને માથે તો ઘણો ભો રહેલો છે; કારણકે જેવી રીતે આ શરીરને સારી રીતે અલંકૃત કરવાથી આ પ્રતિબિંબરૂપ પ્રસિદ્ધ આત્મા અલંકૃત દેખાય છે, શરીર સુવસન હોય તો એ પણ સુવસન દેખાય છે અને શરીર પરિષ્કૃત (નખવાળ કપાવી નાખેલું) થતાં એ પણ પરિષ્કૃત થાય છે, તેવીજ રીતે આ શરીર અંધ થાય તો આ આત્મા પણ અંધ થાય, શરીર +સ્રામ થાય તો એ પણ સ્રામ થાય, એ અપંગ થાય તો આ પણ અપંગ થઈ જાય અને આ

* અસુરોના દેહાધ્યાસની પરાકાષ્ઠા ! + જેનું નાક વગેરે ટપકે છે એવું.

૫

શરીરનો નાશ થતાં એ પ્રતિબિંબરૂપ આત્મા પણ નાશ પામે. તેથી આમાં હું કંઇ પણ સમાધાન થાય એવું નથી જોતો.

આમ વિચાર કરી ઈંદ્ર સમિત્પાણિ થઈ ફરીથી પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો. એને જોઈ પ્રજાપતિએ કહ્યું, "ઇંદ્ર! તું તો વિરોચનની સાથે શાંત હૃદયે પાછો ગયો હતો ને? હવે શી ઇચ્છાથી પાછો આવ્યો?" ઇંદ્રે કહ્યું, "ભગવન્! જેવી રીતે આ પ્રસિદ્ધ શરીર સારી રીતે અલંકૃત હોય તો આ પ્રતિબિંબરૂપ આત્મા પણ સારી રીતે અલંકૃત થાય છે, સારાં વસ્ત્રવાળું હોય તો સારાં વસ્ત્રવાળો થાય છે અને પરિષ્કૃત હોય તો પરિષ્કૃત થાય છે, તેવીજ રીતે આ શરીર અંધ થાય તો આ પ્રતિબિંબરૂપ આત્મા પણ અંધ થાય, એ સ્રામ થાય તો આ પણ સ્રામ થાય ને એ અપંગ થાય તો આ પણ અપંગ થાય અને આ પ્રસિદ્ધ શરીરનો નાશ થાય તો આ આત્માનો પણ નાશ થાય. તેથી એમાં હું કંઇ પણ આનંદ નથી જોતો."

ઇંદ્રનાં આવાં વચન સાંભળી પ્રજાપતિએ કહ્યું, "ઇંદ્ર! એ એમજ છે. ખરેખર, પ્રતિબિંબ આત્મા નથીજ. હું તને ફરીથી ઉપદેશ કરીશ. બીજાં બત્રીસ વરસ અહીં રહે."

ઇંદ્ર બીજાં બત્રીસ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્યથી ગુરુને ત્યાં રહ્યો. ત્યારે ભગવાન્ પ્રજાપતિએ એને કહ્યું,

"જે આ સ્વપ્નમાં પૂજાતો વિચરે છે—સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે—તે આ (અત્યાર સુધી વિવેચન કરેલો) આત્મા છે. એજ અભય છે, એ અમૃત છે, એજ બ્રહ્મ છે."

પ્રજાપતિનાં વચન સાંભળી પોતાને કૃતકૃત્ય માની, શાંતહૃદયે ઈંદ્ર ચાલવા મંડયો. પણ દેવાની પાસે જઇ પહોંચતાં પહેલાંજ, માર્ગમાં મનન કરતાં એને પ્રજાપતિએ કહેલ સ્વપ્નના દ્રષ્ટા આત્મામાં આ દોષ માલમ પડયો: "આ શરીર અંધ થાય તોપણ એ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા અંધ નથી થતો, શરીર સ્રામ થાય તોપણ એ સ્રામ નથી થતો, અને આ શરીરના દોષ વડે દૂષિત નથી થતો—શરીરના વધ વડે એ સ્વપ્નાત્માનો વધ નથી થતો, આના સ્રામપણાથી એ સ્રામ નથી થતો. પરંતુ કોઇ એને હણતું હોય એવું થાય છે, એને કોઇ ભગાડતું ન હોય એમ લાગે છે, પુત્ર વગેરેના મરણ જેવા પ્રસંગથી એ અપ્રિય જાણનાર જેવો થાય છે (એને દુ:ખ થાય છે), કોઈ પ્રસંગે એ જાણે કે રડતો ન હોય એવું પણ થાય છે. તેથી આમાં પણ હું આનંદ નથી જોતો."

આમ વિચાર કરી હાથમાં સમિધ્ લઇ ઈંદ્ર પાછો આવ્યો. એને જોઇ પ્રજાપતિએ કહ્યું, હે ઈંદ્ર તું તો પોતાને કૃતકૃત્ય માની શાંતહૃદયે

પાછો ગયો હતો ને? શી ઇચ્છાથી પાછો આવ્યો?" ઇંદ્રે કહ્યું, "ભગવન્! જો કે આ શરીર અંધ થાય તોપણ એ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા અંધ નથી થતો, શરીર સ્રામ થાય તોપણ એ સ્રામ નથી થતો, અને આ શરીરના દોષ વડે દુષિત નથી થતો—શરીરના વધ વડે એનો વધ નથી થતો, આના સ્રામપણાથી એ સ્રામ નથી થતો; તોપણ કોઈ એને હણતું હોય એમ થાય છે, એને કોઇ ભગાડતું ન હોય એમ લાગે છે, પુત્ર વગેરેના મરણ જેવા પ્રસંગથી એ અપ્રિય જાણનાર જેવો થાય છે (એને દુઃખ થાય છે), કોઈ પ્રસંગે એ જાણે કે રડતો ન હોય એવું પણ થાય છે. તેથી આમાં પણ હું આનંદ નથી જોતો."

પ્રજાપતિએ કહ્યું, "મઘવન્! એ એમજ છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા આત્મા નથીજ. હું તને ફરીથી એનો ઉપદેશ કરીશ. બીજાં બત્રીસ વરસ અહીં રહે."

ઈંદ્ર બીજાં બત્રીસ વરસ પ્રજાપતિ પાસે રહ્યો. એટલે પ્રજાપતિએ કહ્યું, "જેમાં આ જીવ નિદ્રાને પામી, બધી ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર શાંત થવાથી સંપૂર્ણ રીતે નિર્મલ અને સંપૂર્ણ થાય છે, અને સ્વપ્નને નથી અનુભવતો, આ આત્મા છે. એજ અમૃત છે, એ અભય છે, એજ બ્રહ્મ છે."

ઈંદ્ર પોતાને આત્માનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાયું છે, એમ માની શાંતહૃદયે ચાલવા મંડયો. પણ

દેવો પાસે જઈ પહોંચતાં પહેલાંજ, માર્ગમાં વિચાર કરતાં એને સુષુપ્ત્યવસ્થામાં પડેલા જીવને આત્મા માનવામાં આ દોષ જણાયો.

" ખરેખર, સુષુપ્તિમાં પડેલો આ આત્મા, જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જેમ પોતાને જાણે છે તેમ અત્યારે (સુષુપ્તિમાં) ' આ હું છું ' એમ નથીજ જાણતો; આ ભૂતોને પણ તે નથી જાણતો, અને એમાંથી એનો વિનાશ પણ થાય છે—સુષુપ્ત્યવસ્થાનું સુખ એ નિરંતર નથી ભોગવી શકતો. તેથી એમાં પણ મને આનંદ નથી દેખાતો. "

તેથી સમિત્પાણિ થઈ એ ફરીથી પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો. એને આમ પાછો આવેલો જોઈ પ્રજાપતિએ કહ્યું, " ઇંદ્ર ! તું તો શાંતહૃદયે પાછો ગયો હતો. પાછો કેમ આવ્યો ?" તે બોલ્યો, "ભગવન્ ! આ સુષુપ્તિનો આત્મા જાગ્રત્ સ્વપ્નમાં જેમ પોતાને જાણે છે તેમ અત્યારે (સુષુપ્તિમાં) ' આ હું છું ' એમ નથીજ જાણતો; આ ભૂતોને પણ તે નથી જાણતો, અને એમાંથી એનો વિનાશ પણ થાય છે. તેથી આમાં પણ હું આનંદ નથી દેખતો. "

પ્રજાપતિએ કહ્યું, " મઘવન્ ! એ એમજ છે. સુષુપ્તિમાં પડેલો જીવ વાસ્તવિક આત્મા નથીજ. હું તારે માટે આ (અત્યાર સુધી ઉપદેશ કરેલાજ) આત્માનું ફરીથી વિવેચન કરીશ; અન્યનું નહિ કરૂં. તારા અંતઃકરણમાં હજી થોડો મેલ બાકી રહ્યો

છે; તેથીજ તું એનું સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી. માટે બીજાં પાંચ વરસ અહીં રહે. ”

ઇંદ્ર, પ્રજાપતિના કહેવા પ્રમાણે બીજાં પાંચ વરસ ત્યાં રહ્યો. એમ બધાં મળીને એકસો ને એક વરસ થયાં. લોકમાં કહે છે કે ઇંદ્ર એકસો ને એક વરસ બ્રહ્મચર્ય પાળીને પ્રજાપતિની પાસે રહ્યા, તે આ.

આમ એકસો ને એક વરસ પૂરાં થયાં. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું, “ ઇંદ્ર ! પ્રસિદ્ધ આ શરીર મર્ત્ય છે; મૃત્યુથી ઘેરાએલું છે. એ શરીર આ અવિનાશી અને અશરીરી આત્માનું અધિષ્ઠાન (રહેવાનું, ભોગ ભોગવવાનું સ્થાન) છે. એ અશરીરી આત્મા જ્યારે સશરીર (શરીરમાં આત્મભાવ રાખનાર) થાય છે ત્યારે સુખદુઃખથી વ્યાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી દેહાત્મભાવ કાયમ છે ત્યાં સુધી સુખદુઃખનો નાશ નથી. જેનો દેહાત્મભાવ નષ્ટ થયોછે તેને સુખદુઃખ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

હવે આ શરીરમાં જે હું જોઉં છું એમ જાણે છે તે આત્મા છે, અને નેત્ર તેને રૂપનું જ્ઞાન થવાનું સાધન છે; જે આ ગંધને હું સુઘું છું એમ જાણે છે તે આત્મા છે, અને ગંધના જ્ઞાન માટે નાસિકા છે; જે હું વાણીનું ઉચ્ચારણ કરૂં છું એમ જાણે છે તે આત્મા છે, તેના ઉચ્ચારણ માટે વાણી છે; જે હું આ સાંભળું છું એમ જાણે છે તે આત્મા છે અને તેના શ્રવણ માટે શ્રોત્ર છે; જે હું અમુકનું

મનન કરૂં છું એમ જાણે છે તે આત્મા છે, અને મન એનું દૈવી (બીજી ઈંદ્રિયોથી વિલક્ષણ) ચક્ષુ છે. તે આ પ્રસિદ્ધ આત્મા મનોરૂપ દૈવી ચક્ષુ વડે આ ભોગોને જોતો, આનંદ પામે છે. ”

પ્રજાપતિએ પ્રવચન પૂરૂં કર્યું. ઈંદ્ર આનંદથી નૃત્ય કરતો દેવલોકમાં જઈ પહોંચ્યો. એણે દેવોને આત્માનો ઉપદેશ કર્યો. આ પ્રસિદ્ધ આત્માને દેવો આજે પણ ઉપાસે છે, અને તેથીજ તેમને સર્વ લોકો અને સર્વ ભોગો પ્રાપ્ત થયા છે. બીજો પણ જે કોઇ ગુરુ તથા શાસ્ત્રથી આ આત્માને જાણીને અનુભવે છે તેને પણ સર્વ લોકો અને સર્વ ભોગો જરુર પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧

ત્યાગનું રહસ્ય.

યાજ્ઞવલ્ક્યને, મૈત્રેયી અને કાત્યાયની નામે બે સ્ત્રિયો હતી. તે બેમાં મૈત્રેયી બ્રહ્મપરાયણ હતી, જ્યારે કાત્યાયની સ્ત્રીબુદ્ધિવાળીજ* હતી. યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી, મૈત્રેયીને બોલાવીને કહ્યું, "હે મૈત્રેયિ! અરે, હું આ ગૃહસ્થાશ્રમથી હવે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છું છું. તેથી જો તારી અનુમતિ હોય તો તારી અને કાત્યાયનીની વચ્ચે મારૂં દ્રવ્ય વહેંચી આપી તમારા સંબંધનો અંત આણું, જેથી તમે મારી ગેરહાજરીમાં એક બીજા સાથે લડ્યા વગર સુખથી રહી શકો."

મૈત્રેયીએ વિચાર કર્યો કે માણસ કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ એથી અધિક ઉંચી વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય તોજ કરે છે; માટે પતિના આ દ્રવ્ય વગેરેના ત્યાગમાં કોઈ ઉંચો હેતુ હોવો જોઇએ. આમ વિચાર કરી બોલી, "ભગવન! જો મને કદી ધન વડે પૂર્ણ આ સર્વ પૃથ્વી પ્રાપ્ત થાય તો તેથી હું અવિનાશી થાઉં?"

યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું, "ના, ના. એથી તું અવિનાશી નહિ થાય. એથી બહુતો સાધનસંપત્તિયુક્ત લક્ષ્મી-પુત્રોનું જેવું જીવન હોય છે તેવુંજ તારૂં પણ થશે. પરંતુ ધન વડે અમૃતત્ત્વની (મોક્ષની) આશા નથી."

---

* ઘરકામ અને છેયાંછોકરાંમાં રચીપચેલી.

પતિનાં આવાં વચન સાંભળી મૈત્રેયી બોલી, "જે વડે હું અવિનાશી ન થાઉં, તે લઇને હું શું કરૂં? આપ જે જાણો છો, જેથી આ દ્રવ્યાદિ બધી વસ્તુઓ આપને તુચ્છ લાગે છે, તેજ મને કહો."

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું, "મૈત્રેયિ! પહેલાં પણ મને તું પ્રિય તો હતીજ; અને તારા આ કલ્યાણકારક નિશ્ચયથી એ પ્રેમમાં તેં વધારો કર્યો છે. તેથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. તારી જો મોક્ષનું સાધન જાણવાની ઇચ્છાજ હોય તો હે ભવતિ! હું તારે માટે એનું વિવરણ કરીશ. મારા વિવેચનને તું એકાગ્રતાથી સાંભળ અને તેનું સતત મનન કર."

આવું કહી યાજ્ઞવલ્ક્યે બોલવાની શરુવાત કરી:–

"અરે! મૈત્રેયિ! લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે પતિ પતિના પ્રયોજન માટે પ્રિય નથી થતો, પણ આત્માના* પ્રયોજન માટે પતિ પ્રિય થાય છે.

---

* (અ) પોતાને માટે; પોતાના સ્વાર્થને માટે. 'વર મરો કન્યા મરો પણ ગોરનું તરભાણું ભરો' એ કોટિનાં માણસો આ અર્થ કરે છે.

(આ) આત્માને માટે, અંદર આત્મા (જીવ) રહેલો છે તેથી. મરી ગયા એટલે છૂટાછેડા. 'જીવને શ્વાસ તણી સગાઈ' એ કોટિનાં માણસો આ અર્થ કરે છે.

(ઇ) આત્માને માટે, આત્માની ઉન્નતિ માટે. આત્મોન્નતિમાં, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં મદદ કરે તેથી. આત્મોન્નતિને બદલે એથી આત્મઅવનતિ થાય તો તેમનો પ્રેમથી ત્યાગ. '**आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्**' એ કોટિના તીવ્ર મુમુક્ષુઓ માટે આ અર્થ છે.

અરે ! સ્ત્રી સ્ત્રીને માટે પ્રિય નથી લાગતી, પણ આત્માના પ્રયોજન માટે સ્ત્રી પ્રિય લાગે છે. અરે ! પુત્રો પુત્રોને માટે પ્રિય નથી લાગતા, પણ આત્માને લીધે પુત્રો પ્રિય લાગે છે. અરે ! દ્રવ્ય પણ દ્રવ્યને માટે વ્હાલું નથી લાગતું, પણ આત્માના પ્રયોજન માટે દ્રવ્ય વ્હાલું લાગે છે. અરે ! ઢોરઢાંખર ઢોરઢાંખરના પ્રયોજન માટે પ્રિય નથી લાગતાં, પણ આત્માના પ્રયોજન ખાતરજ ઢોરઢાંખર પ્રિય લાગે છે. અરે ! બ્રાહ્મણોની ખાતર બ્રાહ્મણો પ્રિય નથી લાગતા, પણ આત્માના પ્રયોજન માટે બ્રાહ્મણો પ્રિય લાગે છે. અરે

(ઈ) આત્માને માટે–એમાં આત્મતત્ત્વ રહેલું છે તેથી; આત્માને જોવાનું એ દર્પણ છે તેથી; આત્માની, ઇશ્વરની એ છબી છે તેથી. મિત્રની છબીને કોઈ એ છબી છે તેટલા ખાતર નથી ચહાતું, પણ મિત્રની ખાતર ચાહે છે. તેવી રીતે એ બધી ચીજો આત્માની છબી હોવાથી પ્રિય છે. 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની (આત્મની)' એ કોટિના મુક્ત પુરુષોનો આ અર્થ છે.

પહેલા એ પ્રમાણે વર્તવાથી પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ છે. બીજા એ પ્રમાણે વર્તવાથી જન્મમરણથી મુક્તિ છે. પામર, વિષયી, મુમુક્ષુ અને મુક્ત એ ચાર કોટિનાં મનુષ્યોની મનોવૃત્તિનું એમાં પ્રતિબિંબ છે; અને દરેકે ઉત્તરોત્તર કેમ ઉન્નતિ કરવી તેનું સૂચન છે. ઉપનિષદોની વકતૃત્વપૂર્ણ અને હેતુગર્ભિત શબ્દયોજનાવાળી શૈલીનો આ ઉત્તમોઉત્તમ નમૂનો છે.

ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયોની પોતાની ખાતર પ્રિય નથી લાગતા, પણ આત્મપ્રયોજન માટે ક્ષત્રિયો પ્રિય લાગે છે. અરે ! મૈત્રેયિ ! દરેક જણ જાણે છે કે લોકો લોકોને માટે પ્રિય નથી લાગતા, પણ આત્માને લીધેજ લોકો પ્રિય લાગે છે. અરે ! દેવો પણ તેઓ દેવો છે એટલા માટેજ પ્રિય નથી લાગતા, પણ આત્મપ્રયોજન માટે દેવો પ્રિય લાગે છે. અરે ! વેદો પણ વેદો માટે પ્રિય નથી પણ આત્માના પ્રયોજનને લીધેજ વેદો પ્રિય છે. અરે ! ભૂતો ભૂતોની ખાતરજ પ્રિય નથી, પણ ભૂતો આત્માની ખાતર પ્રિય થાય છે. અરે ! મૈત્રેયિ ! ટુંકમાં, સર્વ કંઈ તેની પોતાની ખાતર વ્હાલું નથી લાગતું, પણ સર્વ આત્માના પ્રયોજન માટે પ્રિય લાગે છે. અને તેથી અરે ! મૈત્રેયિ ! આ પરમપ્રેમનું સ્થાન આત્માજ દર્શન કરવા યોગ્ય, શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને નિદિધ્યાસન (સતત ધ્યાન)કરવા યોગ્ય છે. મૈત્રેયિ ! આ આત્માનું શ્રવણ થયે, મનન થયે, અને સાક્ષાત્કાર (નિશ્ચયાત્મક અનુભવ) થયે આ સર્વ વિદિત થાય છે.

* * * * *

જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય છે ત્યાં બીજો બીજાને (પોતાનાથી અન્યને) જુવે છે, બીજો બીજાને સૂંઘે છે, બીજો બીજાનો સ્વાદ લે છે, બીજો બીજાની સાથે બોલે છે, બીજો બીજાને સાંભળે છે, બીજો બીજાનું મનન કરે છે, બીજો બીજાને સ્પર્શ કરે છે અને બીજો બીજાને જાણે છે. જ્યારે બધી વસ્તુ

આનો (જ્ઞાનીનો) આત્માજ છે, તો એ શાનાથી કોને જુવે ? શાનાથી કોને સુંઘે ? શાનાથી શાનો સ્વાદ લે ? શાનાથી કોની સાથે બોલે ? શાનાથી કોને સાંભળે ? શાનાથી શાનું મનન કરે ? શાનાથી કોને સ્પર્શ કરે ? શાનાથી કોને જાણે ? જેનાથી આ સર્વ જાણે છે તેને શાથી જાણે ? તે આ શ્રુતિએ 'નેતિ' 'નેતિ' કહીને વર્ણવેલો આત્મા અગૃહ્ય છે, પકડી નથી શકાતો; અશીર્ય છે, શીર્ણ નથી થતો; અસંગ છે, આસક્ત થતો નથી, બંધન-રહિત છે, તેથી દુ:ખી નથી થતો ને વિનાશ નથી પામતો. અરે ! મૈત્રેયિ ! એ સર્વના જાણનારને શાના વડે જાણે ? મૈત્રેયિ! તને આજ ઉપદેશ છે. મૈત્રેયિ ! અરે ! આજ મોક્ષ છે."

આમ કહી યાજ્ઞવલ્ક્ય ચાલતા થયા; અને મૈત્રેયીને પણ એથી દુ:ખ નજ થયું.

૧૨

યમરાજનો અતિથિ.

વાજશ્રવસ[1] નામે એક પ્રસિદ્ધ ઋષિ હતા. તેમણે વિશ્વજીત્[2] નામના યજ્ઞનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સર્વ ધન—ગાયો—બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. ઋષિને નચિકેતા નામે એક પુત્ર હતો. બ્રાહ્મણો દક્ષિણામાં મળેલી વૃદ્ધ ગાયોને લઈ જતા હતા. તે જોઈ નચિકેતાના મનમાં, એ બાળક હોવા છતાં, શ્રદ્ધા પેઠી. તેણે વિચાર કર્યો:—

"જેમનામાં પાણી પીવાની પણ તાકાત રહી નથી, જે ઘાસ પણ ખાઈ શકતી નથી, જે દૂધ દઈ શકે તેમ પણ નથી, તથા જેમની ઇંદ્રિયો શિથિલ થઈ ગઈ છે (જેઓ ગર્ભધારણ કરવાને અસમર્થ છે), એવી ગાયોનું જે દાન કરે છે, તે ખરેખર, આનંદથી રહિત જે લોક છે ત્યાં જાય છે."

આમ વિચાર કરી, પોતાના બલિદાનથી પિતાને એ અનિષ્ટમાંથી ઉગારવાના હેતુથી કહ્યું, "હે તાત! હું પણ તમારૂં ધન છું. મને કોને આપો છો?" પણ બાપે એના બોલવા તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

---

૧. જેણે અન્ન (વાજ) દાનથી ઘણી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી તે વાજશ્રવા; અને તેનો પુત્ર તે વાજશ્રવસ.

૨. આ યજ્ઞમાં પોતાનું સર્વ ધન દાન કરી દેવાનું હોય છે.

એટલે નચિકેતાએ બીજી વાર પૂછ્યું, “ પિતાજી ! મને કોને આપો છો ? ” પિતા તોપણ ચૂપજ રહ્યા. એટલે નચિકેતાએ ત્રીજી વાર પૂછ્યું, “પિતાજી! મને કોને આપો છો ? ”

ફરી ફરીથી એનોએજ પ્રશ્ન સાંભળી પિતાએ ચિડાઈને કહ્યું, “ તને મોતને આપું છું. ”

પિતાનાં આવાં ક્રોધયુક્ત વચન સાંભળી નચિકેતાએ વિચાર કર્યો, “ પિતાજીના એવા ઘણા શિષ્યો છે, જેમાં મારો નંબર પહેલો છે, ઘણા એવા પણ છે, જેમાં મારો નંબર વચ્ચે આવે; પણ હું કનિષ્ઠ પંક્તિમાં આવું એવો તો નથીજ. યમને ત્યાં તો આપણે આપણને ભારરૂપ માણસોને પણ પોતે થઈને ન મોકલીએ; અને હું તો ઘણો ઉપયોગી છું. મને કોઈ ઋત્વિજને આપી દીધો હોત તો એને ઘરકામમાં હું ઘણો ઉપયોગી થઇ પડત. પણ યમરાજનું એવું કયું કામ હશે, જે પિતા આજે મારા દાનથી સિદ્ધ કરશે ? એને ત્યાં કયાં નોકરચાકરોની ખોટ છે, જે મારા વગર કામ અચકાઈ રહે ! ”

બાળક નચિકેતાને પિતાનું હાર્દ કંઇ સમજાયું નહિ. તોપણ પિતાનું વચન પાળવા માટે એ યમને ત્યાં જવા તૈયાર થયો. પણ કયો પિતા પોતાના જીવતા છોકરાને રાજીખુશીથી યમને ત્યાં મોકલવા કબૂલ થાય ?

પુત્રને તૈયાર થએલો જોઈ પિતા શોક કરવા લાગ્યા. એ જોઇ નચિકેતાએ કહ્યું, "હે તાત! આપની પૂર્વે થઇ ગએલા આપના બાપદાદા વગેરેએ પોતાનું વચન પાળવાની ખાતર કેવાં કેવાં કષ્ટ વેઠ્યાં તે જુવો, અને હાલમાં પણ અન્ય સાધુસંતો સત્યને માટે કેટલો ભોગ આપે છે, તેનો વિચાર કરો; અને મારે માટે શોક કરવાનું મૂકી દઇ મને જવાની રજા આપો. માણસો ઘાસની માફક જીર્ણ થઇને મરે છે અને, વળી ઘાસની માફક જન્મે છે. તેમાં શોક શાનો?"

પુત્રનાં આવાં વચન સાંભળી પિતાએ એને યમને ત્યાં જવાની રજા આપી. યમ ઘેર નહોતા. એટલે નચિકેતાએ ત્રણ દિવસ અન્ન લીધા વગર યમને ઘેર રાહ જોઈ. ત્રીજે દિવસે યમ ઘેર આવ્યા. એટલે ઘરનાં વૃદ્ધોએ કહ્યું, "સાક્ષાત્ અગ્નિજ અતિથિ–બ્રાહ્મણના રૂપમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. સત્પુરુષો અતિથિને જળ વગેરે આપી તે અગ્નિના દાહની શાંતિ કરે છે. માટે હે યમ! આ અતિથિના હાથપગ ધોવા માટે પાણી લઇ જવો. અતિથિ ત્રણ દિવસથી તમારી રાહ જોઈ અન્નજળ વગર બેસી રહ્યો છે. માટે તમે જાતે સેવા કરશો તોજ એ શાંત થશે. જે અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યના ઘરમાં અતિથિ–બ્રાહ્મણ ભોજન કર્યા વગર રહે છે, તેનું સર્વ પુણ્ય તથા પુત્રપશુ વગેરે સર્વ એ લઇ જાય છે."

વૃદ્ધોનાં વચનો સાંભળી યમરાજા નચિકેતા પાસે દોડી ગયા અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા,

"હે બ્રહ્મન્! નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તમે અતિથિ થઇને મારા ઘરમાં ત્રણ રાત્રિ પર્યંત ભોજન કર્યા વગર પડી રહ્યા! તમને નમસ્કાર હો! અને તેથી મારા દોષની નિવૃત્તિ થઇ મારૂં કલ્યાણ થાઓ. ભૂખ્યા પેટે પસાર કરેલી દરેક રાત્રિ માટે એક એક, એમ ત્રણ વર માગો."

નચિકેતાએ કહ્યું, "ત્રણ વરદાનમાંથી પ્રથમ વર હું એ માગું છું કે મારા પિતાના મારે વિષેના સંકલ્પવિકલ્પ શાંત થાય, તેમનું મન પ્રસન્ન થાય, મારે માટેનો તેમનો ક્રોધ શમી જાય અને તમે પાછા મોકલેલા મને ઓળખીને મારી સાથે તેઓ પ્રેમથી ભાષણ કરે."

યમરાજે કહ્યું, "તથાસ્તુ! પહેલાંની માફકજ મેં પાછા મોકલેલા તને તારા પિતા ઓળખશે. મૃત્યુના મુખમાંથી છુટેલા તને જોઈ એમનો ક્રોધ શાંત થશે અને રાતે એ સુખથી ઉંઘશે."

પ્રથમ વરથી પિતાની પ્રસન્નતા સંપાદન કરી, દ્વિતીય વરદાનમાં સ્વર્ગના સાધન અગ્નિનું જ્ઞાન મેળવવા માટે નચિકેતાએ કહ્યું,

"સ્વર્ગલોકમાં કિંચિત્ પણ ભય નથી. ત્યાં તમે (મોત) નથી. માણસને ઘડપણની બીક નથી. ભૂખ તથા તરસ બંનેને ઓળંગીને, શોક તરી જઈ માણસ સ્વર્ગલોકમાં આનંદ પામે છે. હે મૃત્યો!

તમે તે સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને જાણો છો; તેથી શ્રદ્ધાવાળા મને તે કહો; કારણકે એ અગ્નિની ઉપાસનાથી સ્વર્ગને પામેલા લોકો દેવપણાને પામે છે. બીજા વરથી હું આ માગું છું."

યમે કહ્યું, "હે નચિકેતસ્! સ્વર્ગના સાધનભૂત અગ્નિને જાણતો, હું તને કહું છું. મારૂં એ વચન તું સાંભળ. અનન્ત (સ્વર્ગ) લોકની પ્રાપ્તિનું સાધન અને જગતના આધારભૂત તે અગ્નિને તું જ્ઞાનીઓની બુદ્ધિરૂપ ગુહામાં સ્થિત જાણ."

ત્યાર પછી યમરાજે તેને પૃથિવ્યાદિ લોકોનો આદિ તે અગ્નિ,* તે પ્રકટાવવા માટે જે ઈંટો જોઇએ, જેટલી જોઇએ તથા તે જેવી રીતે ગોઠવવી જોઇએ— તે બધું કહ્યું, નચિકેતાએ પણ પોતે બધું બરાબર સાંભળ્યું છે એ બતાવવા માટે યમરાજે એને જેમ કહ્યુ હતું તેમ બધું ફરીથી યમરાજને કહી બતાવ્યું. તેથી સંતોષ પામીને યમે ફરીથી કહ્યું, "હે નચિકેતસ્! તારા પર પ્રસન્ન થઇને તને હું બીજો એક વર આપું છું. આ અગ્નિ તારા નામથી ઓળખાશે. અનેક રત્નોથી ગુંથેલી આ માળા પણ તું લે. જે માણસ આ નાચિકેત અગ્નિને ઈંટોનું સ્વરૂપ, સંખ્યા અને પ્રકાર એ ત્રણે જાણીને, મનસા, વાચા ને કર્મણા એમ ત્રણે પ્રકારે ઉપાસે છે, તે શરીર પડતાં પહેલાંજ મૃત્યુના પાશોને તોડીને શોકથી રહિત

---

* આ અગ્નિ એટલે સંયમ, વૈરાગ્ય, અથવા તપસ્— એજ હોવો જોઇએ,

થઈ સ્વર્ગલોકમાં આનંદ પામે છે. હે નચિકેતસ્! હવે ત્રીજો વર માગ."

નચિકેતા બોલ્યો, "ભગવન્! માણસ મરી જાય છે ત્યારે લોકોને આવી શંકા થાય છે—કેટલાક કહે છે કે શરીર નાશ પામે તોપણ શરીરથી ભિન્ન, આત્મા અવશેષ રહે છે; જ્યારે કેટલાક કહે છે કે એવો કોઈ આત્મા છેજ નહિ. આપના ઉપદેશથી આમાં સત્ય શું છે, તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે. ત્રણ વરદાનમાંથી બાકી રહેલા ત્રીજા વર તરીકે હું આ માગું છું.

નચિકેતાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે નચિકેતા આત્મજ્ઞાન માટે અધિકારી છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવા માટે યમરાજે કહ્યું,

"હે નચિકેતસ્! પૂર્વે દેવોના મનમાં પણ આ આત્મતત્ત્વ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઇ હતી. આ આત્મતત્ત્વ સહેલાઇથી સમજી શકાય એવું નથી. આ ધર્મ અતિ સૂક્ષ્મ છે. માટે હે નચિકેતસ્! અન્ય વર માગ. મને ન રોક. એ વર મારો મને પાછો આપી દે."

નચિકેતાએ કહ્યું, "ખરેખર, જ્યારે દેવોએ પણ આ આત્મતત્ત્વમાં શંકા ઉઠાવી છે, અને હે મૃત્યો! આપ પણ કહો છો કે એ સહેલાઇથી સમજી શકાય એવું નથી, ત્યારે તો એ સમજાવવા માટે આપના જેવો વકતા શોધ્યા છતાં પણ મળી શકે

તેમ નથી. આપ અન્ય વર માગવાનું કહો છો; પણ બીજો કોઈ વર એની તોલે આવી શકે તેમ નથી."

નચિકેતાનાં એવાં વચન સાંભળી યમરાજે એને લાલચો બતાવવા માંડી:–

"હે નચિકેતસ્! સો વર્ષની આવરદાવાળા પુત્ર પૌત્રો માગ. ઘણાં પશુઓ, હાથી, સુવર્ણ, ઘોડા માગ. ભૂમિનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય માગ અને પોતે પણ જેટલાં વરસ જીવવાની ઇચ્છા હોય તેટલાં વરસ જીવ.

"જો આના સમાન બીજો કોઇ વર મનમાં આવતો હોય તો તે માગ. દ્રવ્ય માગ. લાંબુ આયુષ્ માગ. હે નચિકેતસ્! આ વિશાળ પૃથ્વી પર તું રાજા થા. હું તને ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા માટે શક્તિમાન્ બનાવીશ.

"જે જે ભોગો મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ છે તે સર્વ ભોગો ઇચ્છા પ્રમાણે માગી લે. આ રથ અને વાજીંત્ર સહિત સ્ત્રિયો છે. આવી સ્ત્રિયો મનુષ્યોને નથી લાભતી. મારી આપેલી આ સ્ત્રિયો વડે તું સેવા કરાવ. પણ હે નચિકેતસ્! મરણ સંબંધી— મરણ પછી આત્મા છે કે નહિ એવો—પ્રશ્ન ન પૂછ."

યમરાજનાં વચનો સાંભળી, લાલચોમાં ન ફસાતાં નચિકેતાએ કહ્યું,

"હે મૃત્યો ! જે ભોગો આપે ગણાવ્યા તે તો કાલ સુધી પણ ટકશે કે નહિ, તેની શંકા છે. એ મનુષ્યોની સર્વ ઈંદ્રિયોનું તેજ હરણ કરે છે. વળી લાંબામાં લાંબુ આયુષ્ પણ અનન્ત કાળની સાથે સરખાવતાં અલ્પજ છે. માટે આપનાં રથાશ્વાદિ વાહનો અને નૃત્યગીત આપનેજ મુબારક હો. મારે તેમનું કામ નથી.

"ફાવે તેટલું દ્રવ્ય મળે તોપણ માણસને કદી સંતોષ થાય તેમ નથી. તેમ છતાં જો દ્રવ્યની ઇચ્છા હોયજ તો દ્રવ્ય તો અમને આપનું દર્શન થયું એટલાથીજ મળે તેમ છે. એને માટે જૂદા વરદાનની જરુર નથી. લાંબા આયુષની પણ તેજ સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી મૃત્યુલોક પર આપની હકૂમત કાયમ છે ત્યાં સુધી આપની રજા વગર અમારો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે તેમ છે ? આપના દર્શનના પ્રભાવથીજ અમે જીવવું હોય ત્યાં સુધી જીવી શકીશું. તેથી મારે માગવો તો એજ વર માગવો છે.

"વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત દેવોની સમીપ જઈને, મૃત્યુલોકનો કયો માનવી, જાણીને અનિત્ય વસ્તુની માગણી કરશે ? શરીરના રંગની પ્રીતિ વડે ઉપજતા આનંદની ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર કરનાર કયો વિવેકી માણસ લાંબા આયુષમાં પણ આનંદ માનશે? તથી હે મૃત્યો ! જેને વિષે મનુષ્યો તથા દેવો પણ આવી રીતે શંકા કરે છે, તે મહાન્ પરલોકના

વિષયમાં નિર્ણયાત્મક આત્મસંબંધી વિજ્ઞાન અમને કહો. જે આ વર ગૂઢ હોવા છતાં નચિકેતાના મનમાં પ્રવેશ પામ્યો છે, તેથી બીજો વર નચિકેતા માગશે નહિ."

નચિકેતાની નિસ્પૃહતા જોઇ યમરાજ ખુશ થયા; અને એ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે એમ જાણીને બોલ્યા:—

"શ્રેય (કલ્યાણ) એક ચીજ છે, અને પ્રેય (પ્રિય) કંઇ બીજીજ ચીજ છે. બંનેનું ફળ જૂદું જૂદું હોઇ, બંને પોતપોતાના પ્રયોજનમાં માણસને બાંધે છે. કોઇ શ્રેયની પાછળ દોડે છે, તો કોઇ પ્રેયની પાછળ. તેમાંથી શ્રેયનું ગ્રહણ કરનારનું કલ્યાણ થાય છે; અને જે પ્રેયને વરે છે તે પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. માણસે શ્રેયનું ગ્રહણ કરવું કે પ્રેયનું તે એના પોતાના હાથમાં છે. ડાહ્યો માણસ એ બંનેનું સમ્યક્ પરીક્ષણ કરી, બંનેનો વિવેક કરે છે—બંનેને છૂટાં પાડે છે, અને પ્રેયનો ત્યાગ કરી શ્રેયનુંજ ગ્રહણ કરે છે; જ્યારે મંદમતિ મનુષ્ય યોગક્ષેમ* માટે પ્રેયને પસંદ કરે છે.

"હે નચિકેતસ્! એ પ્રિય અને સુંદર લાગતા વિષયોનો તેં ચારે તરફથી વિચાર કરીને ત્યાગ કર્યો છે. આ દ્રવ્યમય માર્ગમાં તું નથી લપટાયો.

---

* ન મળેલું મેળવવું તે 'યોગ' અને મેળવેલાનું રક્ષણ કરવું તે 'ક્ષેમ'; ભરણપોષણ, ચરિતાર્થ.

ઘણા મનુષ્યો એમાં ડૂબી જાય છે. વિદ્યા અને અવિદ્યા એ નામથી ઓળખાતાં આ બે એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. એમનાં ફળ ભિન્ન છે. હે નચિકેતસ્ ! તને હું વિદ્યાભિલાષી માનું છું, કારણકે ઘણા ભોગો પણ તને લોભાવી શક્યા નહિ. અવિદ્યાની અંદર સબડતા અને તેમ છતાં પોતાને ડાહ્યા અને પંડિત માનનારા મૂઢ લોકો આંધળાની પાછળ ચાલતા આંધળાઓની માફક આમથી તેમ ટીચાયાં કરે છે. પ્રમાદી તથા દ્રવ્યના મોહથી જેની અક્કલ ગુમ થઈ ગઇ છે એવા બાળકને (અજ્ઞાનીને) પરલોક સંબંધી જ્ઞાન નથી પ્રતીત થતું. જે માણસ, 'માત્ર આજ લોક છે પરલોક* નથી' એવું માને છે, તે ફરીફરીથી મારા (મૃત્યુના) પંજામાં સપડાય છે.

"આ આત્માનું શ્રવણ પણ ઘણાઓને દુર્લભ છે, ઘણાઓને સાંભળવા છતાં પણ એનું જ્ઞાન નથી થતું. એનો વક્તા વિરલ હોય છે. આને જાણનારો કુશળ (નિપુણ) છે. કુશળ આચાર્ય પાસેથી ઉપદેશ પામેલો આ આત્માનો જ્ઞાતા પણ વિરલ છે. લોકો જેને વિષે અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરે છે તેવા આ આત્મા સાધારણ માણસના વિવેચનથી સારી રીતે જાણી શકાતો નથી. બ્રહ્મની સાથે પોતાના

* 'આ લોક' એટલે શરીર, અને 'પરલોક' એટલે આત્મા, એવો પણ અર્થ થઇ શકે. અહીં આ જ અર્થ છે, કારણકે તરતજ આત્માનું વિવરણ છે.

આત્માનો અભેદ અનુભવનારા સમર્થ આચાર્ય એનો ઉપદેશ કરે, તો એના જ્ઞાન માટે ચિંતા નથી; નહિ તો એ અણુથી પણ અણુ હોવાને લીધે અતર્ક્ય છે.

" આ જ્ઞાન તર્કથી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી. હે પ્રિયતમ ! અલૌકિક* પુરુષ વડે ઉપદેશ કરવામાં આવે તોજ એનો સારી રીતે અનુભવ થાય છે. અહા ! તને તો એ જ્ઞાન પ્રાપ્તજ છે, કારણકે સત્યની પ્રાપ્તિ માટે તારામાં ધીરજ છે. હે નચિકેતસ્ ! પૂછનાર મળે તો અમને તારા જેવો મળજો ! હું જાણું છું કે શેવધિ (નિધિ, દ્રવ્ય વગેરે) એટલે અનિત્ય; અને અનિત્ય વસ્તુઓથી એ નિત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી. તેથી મેં અનિત્ય દ્રવ્યો હોમી નાખી નાચિકેત અગ્નિ પ્રકટાવ્યો અને આ નિત્ય-વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી.

" સર્વે વેદો જે પદનું પ્રતિપાદન કરે છે, સર્વ તપો જેનું કથન કરે છે, જેની ઇચ્છાથી લોકો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે તે પદ ટૂંકમાં હું તને કહું છું. એ ૐ છે. આ આત્મા જન્મતો નથી, વા મરતો નથી. એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. આ કોઈ અન્યથી નથી ઉત્પન્ન થયો, નથી કોઈ અન્ય એનાથી ઉત્પન્ન

* મૂળમાં **अन्येनैव** એવો શબ્દપ્રયોગ છે. ' અન્ય ' એટલે પ્રાકૃત માણસથી અન્ય; અલૌકિક પુરુષ. બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુ ખરેખર અલૌકિકજ હોય છે.

થયું. એ અજન્મા છે, નિત્ય છે, શાશ્વત* છે, પુરાણ છે. શરીર હણાયા છતાં એનો નાશ નથી થતો. એને શરીર નથી. અનિત્ય શરીરોમાં એ નિત્યસ્વરૂપે રહેલો છે. એ મહાન્ અને સર્વમાં વ્યાપી રહેલા આત્માને જાણીને જ્ઞાની માણસ શોક કરતો નથી. આ આત્મા પ્રવચન વડે નથી જાણી શકાતો; અતિશય બુદ્ધિમત્તા વડે કે ઘણા શ્રવણ વડે પણ એનું જ્ઞાન નથી થતું. જેના પર એ આફરીન થાય છે, તેનાથીજ એ જાણી શકાય છે. તેની આગળ આ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. જે માણસ દુષ્કૃત્યોથી નિવૃત્ત નથી થયો, જેની ઇંદ્રિયો શાંત નથી થઈ, જેનું ચિત્ત એકાગ્રતાથી રહિત છે, અથવા જેનું મન શાંત નથી, તેને માત્ર પાંડિત્યને જોરે આ આત્મા પ્રાપ્ત નથી થતો.

" શરીર રથ છે; આત્મા રથનો સ્વામી છે; બુદ્ધિ સારથિ છે. અને મન લગામ છે—એમ જાણ. ઇંદ્રિયોને ઘોડા કહે છે; ઇંદ્રિયોના વિષયો એ એમને દોડવાનું મેદાન છે; અને શરીર, ઇંદ્રિયો તથા મનથી યુક્ત આત્મા ભોક્તા છે. જે અવિવેકી હોય છે અને જેનું મન એકાગ્રતાથી રહિત હોય છે, તેની ઇંદ્રિયો તોફાની ઘોડાઓની માફક સારથિના તાબામ નથી રહેતી. જેની બુદ્ધિમાં વિવેક હોય છે અને

* 'શાશ્વત' એટલે વૃદ્ધિ, ક્ષય વગેરે વિકારોથી રહિત અને 'પુરાણ' એટલે પૂર્વે પણ નવો (**पुरा अपि नव** નિત્ય નૂતન—એટલે સનાતન.

જેનું મન એકાગ્રતાથી યુક્ત હોય છે, તેની ઇંદ્રિયો સારા ઘોડાઓની માફક સારથિને વશ રહે છે. જેની બુદ્ધિમાં વિવેક નથી હોતો, જેનું મન વિક્ષિપ્ત હોય છે, તથા જે સદા અપવિત્ર રહે છે, તે તે પદને નથી પામતો; પણ સંસારને પામે છે. જેની બુદ્ધિમાં વિવેક હોય છે, જેનું મન એકાગ્રતાથી યુક્ત હોય છે, તથા જે હંમેશાં પવિત્ર રહે છે, તે તે પદને પામે છે; અને ત્યાંથી પુનઃ જન્મતો નથી. જેનો બુદ્ધિરૂપ સારથિ વિવેકી હોય છે અને મનરૂપ લગામ સ્થિર હોય છે, તે સંસારરૂપ માર્ગની પેલી પાર જઇ પહોંચે છે. તેજ વિષ્ણુનું પરમ પદ છે. ઉઠો, જાગો, અને શ્રેષ્ઠોની સમીપ જઈને જાણો. ખાંડાની તીક્ષ્ણ ધાર પર મુશ્કેલીથી ચાલી શકાય છે—બુદ્ધિમાનો કહે છે કે એ માર્ગ પણ એટલોજ દુર્ગમ છે.

" પરમેશ્વરે ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે; તેથી તેઓ બાહ્ય વસ્તુને જુવે છે, અંતરાત્માને નથી જોતી. કોઇક વિવેકી માણસ, અમૃતત્ત્વની ઇચ્છાથી ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયોને અંતર્મુખ કરી અંતરાત્માને જુવે છે. અજ્ઞાની લોકો બાહ્ય વિષયો પાછળ દોડે છે, અને તેથી બધે વ્યાપી રહેલી મૃત્યુની જાળમાં સપડાય છે. જ્ઞાની માણસો અમૃતત્ત્વને જાણીને, અહીં અનિત્ય વસ્તુઓમાં નિત્ય વસ્તુની પ્રાર્થના નથી કરતા.

"જે ત્યાં (કારણમાં) છે તેજ અહીં (કાર્યમાં) છે. જે અહીં ભેદભાવ રાખે છે તે ફરીફરીથી જન્મમરણને પામે છે. આ જ્ઞાન વિચાર વડેજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. અહીં જરા પણ ભેદ નથી. જે અહીં ભેદ જેવું જુવે છે, તે ફરી ફરીથી મરણને શરણ થાય છે. જેવી રીતે શુદ્ધ પાણીમાં બીજું શુદ્ધ પાણી રેડીએ તો તે તન્મય થઇ જાય છે તેવી રીતે જ્ઞાની માણસનો આત્મા બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

"હે ગૌતમગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા નચિકેતસ્! પ્રસન્ન થઇને તને આ ગુહ્ય અને સનાતન બ્રહ્મ કહું છું. મરણ પામ્યા પછી આત્માનું શું થાય છે તે સાંભળ. કેટલાક દેહીઓ મરી ગયા પછી અન્ય શરીર ધારણ કરવા માટે માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે; કેટલાક વૃક્ષાદિ સ્થાવરભાવને પામે છે. જેનાં જેવાં કર્મ અને જેવી ભાવના, તેવા શરીરને તે પામે છે.

"જેવી રીતે અગ્નિ એકજ છે, પણ લોકમાં પ્રવેશ પામી તે તે વસ્તુમાં જૂદે જૂદે રૂપે દેખાય છે, તેવીજ રીતે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો આત્મા એકજ છે, છતાં તે તે રૂપે જૂદો દેખાય છે, અને આકાશની પેઠે નિર્વિકાર હોવાથી બધાની બહાર પણ રહે છે. જેવી રીતે એકજ વાયુ લોકમાં પ્રવેશ પામી તે તે રૂપ થાય છે, તેવીજ રીતે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો આત્મા એકજ હોવા છતાં તે તે રૂપે જૂદો

દેખાય છે; અને બહાર પણ રહે છે. જેવી રીતે સૂર્ય સર્વ લોકોની આંખ છે, છતાં નેત્રના બાહ્ય દોષોથી લેપ પામતો નથી, તેવીજ રીતે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો આત્મા એક હોવા છતાં લોકોનાં દુઃખોથી લેપાતો નથી, કારણકે એ એમની બહાર છે.

"સર્વ ભૂતોની અંદર રહેલો આ આત્મા એક છે, અને સર્વનો નિયંતા છે. એક રૂપને એ અનેક રૂપે પ્રતીત કરાવે છે. આ શરીરસ્થ આત્માને જે જ્ઞાની લોકો અનુભવે છે તેમનેજ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે બીજાઓને નથી પ્રાપ્ત થતું. એ આત્મા નિત્યનો નિત્ય છે. ચેતનનું ચેતન છે. એક હોઇ અનેકની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ શરીરસ્થ આત્માને જે અનુભવે છે તેમનેજ શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે બીજાઓને નથી પ્રાપ્ત થતું. ત્યાં સૂર્ય નથી પ્રકાશતો, ચંદ્ર ને તારાઓ પણ એને નથી પ્રકાશી શકતા; વિજળી પણ નથી પ્રકાશતી તો આ અગ્નિનું તો બિચારાનું શુંજ ગજું ? તેના પ્રકાશમાન થવા પછી સર્વે પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે. અગ્નિ એના ભયથી તપે છે, સૂર્ય એની બીકથી પ્રકાશે છે, એની બીકથી ઈંદ્ર વરસાદ પાડે છે, વાયુ એના ભયથી વાય છે, અને પાંચમો, મૃત્યુ એની બીકથી દોડે છે.

"જો અહીં શરીર પડતાં પહેલાં માણુસ એને જાણવાને શક્તિમાન્ થાય છે, તો એ મુક્ત થાય છે;

અને શરીર પડતાં પહેલાં એને જાણવાને સમર્થ ન થાય, તો મનુષ્યાદિ લોકમાં પુનર્જન્મ પામે છે. જ્યારે મનુષ્યના મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે માણસ મોતથી મુક્ત થાય છે; અને અહીં બ્રહ્મને પામે છે. જ્યારે અહીં અંતઃકરણની સર્વ ગાંઠો* તૂટી જાય છે, ત્યારે માણસ મૃત્યુથી મુક્ત થાય છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો આટલોજ ઉપદેશ છે ”

યમરાજ બોલતા બંધ થયા. નચિકેતા દેહભાન વિસરી જઇ આનંદથી ડોલવા લાગ્યો.

* ‘ હું આ શરીર છું, ’ ‘ આ મારૂં દ્રવ્ય છે, ’ વગેરે જેવી દેહાધ્યાસ દૃઢ કરી આત્માને શરીરની સાથે જકડી નાખનાર વિપરીત ભાવનાઓ.

૧૩

तत्त्वमसि.

અરુણના પુત્ર ઉદ્દાલકને શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. પિતાએ ઘણી રાહ જોઇ કે છોકરો સત્યકામ જાબાલની માફક પોતાની મેળેજ ભણવાની ઇચ્છા બતાવશે. છેવટે પિતાથી ન રહેવાયું. તેમણે શ્વેતકેતુને બોલાવી કહ્યું, " વત્સ શ્વેતકેતો! યોગ્ય ગુરુની સમીપ જઇને બ્રહ્મચર્યથી નિવાસ કર. હે પ્રિયદર્શન! આપણા કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો કોઇ પણ અધ્યયન ન કરે, અને બ્રાહ્મણના આચારથી રહિત માત્ર નામધારી બ્રાહ્મણના જેવો થાય, તે યોગ્ય નથી. "

પિતાનાં વચન સાંભળી શ્વેતકેતુ ગુરુને ઘેર ગયો. આ વખતે એની ઉંમર બાર વરસની હતી. તે ચોવીસ વરસનો થયો ત્યાં સુધી ગુરુને ઘેર રહી ખૂબ અભ્યાસ કર્યો અને ચારે વેદોનો અભ્યાસ કરી ઘેર આવ્યો. ભણ્યો એટલે એ પોતાને મોટો માનવા લાગ્યો, મારા જેવો કોઈ પંડિત નથી એમ એને લાગવા માંડયું, અને ઉદ્ધત થઇને ઘેર આવ્યો. એનું અવિનયી આચરણ જોઇ પિતાએ કહ્યું, " હે શ્વેતકેતો! તું એવું તે શું ભણી આવ્યો કે જેથી પોતાને અન્યથી મોટો માને છે, પંડિત માને છે ને આમ અવિનયી થઇ ફરે છે.? વિદ્યાનું લક્ષણ તો વિનય છે. પણ તે તો તારામાં છે નહિ. શું તેં આચાર્યને તે ઉપદેશ—તે જ્ઞાન વિષે પૃચ્છા

કરી છે, જેથી જેનું શ્રવણ ન કર્યું હોય તે શ્રવણકરેલું થાય છે, ન વિચાર્યું હોય તે વિચારેલું થાય છે અને ન જાણેલું હોય તે વિજ્ઞાત થાય છે ? ”

પિતાનું વચન સાંભળી શ્વેતકેતુને લાગ્યું કે અરે ! આ તો હું નથીજ જાણતો. મારૂં અભિમાન મિથ્યા છે. એ નમ્ર થયો, પિતાના પગમાં નમી પડયો; અને બોલ્યો, “ભગવન્ ! એ ઉપદેશ કયો ? એક વસ્તુનું જ્ઞાન થયે સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન શી રીતે થાય છે ? ”

ઉદ્દાલકે કહ્યું, “ હે સૌમ્ય ! જેવી રીતે માટીના એક પિંડ (ગોળો) નું જ્ઞાન થયે, મૃત્તિકાનાં સર્વ કાર્ય વિદિત થાય છે—વાણીનો વિષય જે કાર્ય (ઘડો, લોટવો વગેરે) તે તો નામમાત્ર છે (સત્ય નથી) સત્ય તો મૃત્તિકાજ છે: હે સોમ્ય ! જેવી રીતે એક સુવર્ણ પિંડનું જ્ઞાન થયે સોનાનાં સર્વ કાર્યો વિદિત થાય છે—વાણીનો વિષય જે કાર્ય (વિંટી, કંઠી વગેરે) તે તો નામમાત્ર છે (સત્ય નથી),. સત્ય તો માત્ર સુવર્ણજ છે; હે સોમ્ય ! જેવી રીતે એક નરેણીનું જ્ઞાન થયે લોખંડનાં સર્વ કાર્યો વિદિત થાય છે—વાણીનો વિષય જે કાર્ય (સોય, ચપ્પુ વગેરે) તે તો નામમાત્ર છે (સત્ય નથી), સત્ય તો માત્ર લોખંડજ છે; તેવી રીતે (કાર્યનો કારણથી અભેદ મનમાં ઠસાવવાથી) તે જ્ઞાન થાય છે. ”

પિતાનાં વચનો સાંભળી શ્વેતકેતુએ કહ્યું, “ એ પૂજ્ય ગુરુ જરુર આને નથીજ જાણતા, કારણકે

જો તેઓ જાણતા હોત તો મને શા માટે ન કહેત ? તેથી આપજ મને તે વસ્તુ કહો, જે એકનું જ્ઞાન થયે અન્ય સર્વ વસ્તુઓ મને જ્ઞાત થાય.”

ઉદ્દાલકે કહ્યું, “તથાસ્તુ. હે પ્રિયદર્શન ! આ નામ, રૂપ અને ક્રિયાવાળું જગત્ ઉત્પન્ન થયું તેની પૂર્વે માત્ર એક, અદ્વિતીય, **સત્**જ હતું. ત્યાર પછી તેની અંદર જળની અંદર તરંગોની માફક આ નાના આકૃતિઓ ઉત્પન્ન થઈ, અને દરેક જણ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જે **સત્** તેને ભૂલી જઇ મિથ્યા આકૃતિનેજ સત્ય માનવા લાગ્યું. પણ જેવી રીતે ઉપરના દૃષ્ટાંતોથી બતાવ્યું તેમ કારણ—**સત્**જ—સત્ય છે; કાર્ય—નાના આકૃતિઓ—તો વાણીનો ખેલ છે, નામમાત્ર છે. હે **શ્વે**તકેતા ! તું પણ એ **સત્**જ છે.

“હે સોમ્ય ! જેવી રીતે મધુમક્ષિકાઓ મધ ઉત્પન્ન કરે છે—જૂદી જૂદી જાતનાં વૃક્ષોના રસોને ભેગો કરી એકરસ બનાવે છે—અને તેઓ જેમ ત્યાં ‘હું અમુક ઝાડનો રસ છું,’ ‘હું અમુક ઝાડનો રસ છું’ એમ નથી જાણતા, તેમજ હે સોમ્ય ! પ્રસિદ્ધ આ સર્વ પ્રજા સુષુપ્તિકાળમાં **સત્**માં ભળી જઇને, અમે **સત્**માં ભળી જઇએ છીએ’ એમ નથી જાણતી. તે પ્રાણીઓ અહીં વાઘ, વા સિંહ, વા વરૂ, વા ડુક્કર, વા કીટ (કીડો) વા પતંગીયું, વા ડાંસ—જે જે હોય છે તે તેજ એ **સત્**માંથી તે તે પ્રાણીની વાસના પ્રમાણે ફરીથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. આ જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે આત્મા છે.

આ સર્વ તે **સત્** છે. તે આત્મા છે. હે **શ્વે**તકેતો ! તું તે છે."

શ્વેતકેતુએ કહ્યું, "ભગવન્! મને ફરીથી સમજાવો."

ઉદ્દાલકે 'તથાસ્તુ' કહી આગળ બોલવાની શરુવાત કરી:

"હે સૌમ્ય ! આ પૂર્વભણીની ગંગા વગેરે નદીઓ પૂર્વભણી વહે છે અને પશ્ચિમ ભણીની **નર્મદા** વગેરે નદીઓ પશ્ચિમ ભણી વહે છે. તેઓ સમુદ્રમાંથી નિકળી સમુદ્રનેજ પામે છે, તે સમુદ્રરૂપજ થાય છે. તેઓ જેમ ત્યાં 'આ હું ગંગા છું,' 'આ હું **નર્મદા** છું' એમ નથી જાણતી, તેવીજ રીતે ખરેખર, આ સર્વ પ્રજા **સત્**થી આવીને 'અમે **સત્**થી આવીએ છીએ' એમ નથી જાણતી. તેઓ અહીં વાઘ, વા સિંહ, વા વરુ, વા ડુક્કર, વા કીટ, વા પતંગ, વા ડાંસ, વા મચ્છર—જે જે હોય છે છે તે **સત્**થી આવીને થાય છે. આ જે સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે આત્મા છે. આ સર્વ તે સત્ય છે, તે આત્મા છે. હે **શ્વે**તકેતો ! તે **સત્** તું છે."

સત્યકેતુએ કહ્યું, "ભગવાન્ મને ફરીથી સમજાવો." "તથાસ્તુ, સોમ્ય !" એમ કહી ઉદ્દાલકે ફરીથી કહેવા માંડયું:—

"હે સોમ્ય ! આ મહાન્ વૃક્ષના મૂળમાં કોઇ ઘા કરે તો તે એક ઘાથો તે ઝાડ સૂકાતું નથી, પણ જીવે છે, અને તેમાંથી રસ ઝરે છે; કોઈ મધ્યમાં ઘા કરે તોપણ તે જીવે છે ને તેમાંથી

રસ ટપકયાં કરે છે; કોઇ એની ટોચે ઘા કરે તોપણ તે મરી ન જતાં જીવતું રહે છે અને તેમાંથી રસ વહે છે. તે આ ઝાડ જીવાત્માથી વ્યાપ્ત હોવાથી પાણી વગેરે ખૂબ પીએ છે અને આનંદથી રહે છે. કર્મવશાત્ આની એકાદ શાખા જ્યારે જીવ ત્યજી દે છે, ત્યારે તે શાખા સૂકાય છે, બીજી ત્યજે છે ત્યારે બીજી સૂકાય છે, ત્રીજીનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ત્રીજી સૂકાય છે, અને આખા ઝાડનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે આખું ઝાડ સૂકાઇ જાય છે. હે સોમ્ય! એમજ નિશ્ચયપૂર્વક જાણ કે ખરેખર, જીવાત્મા વગરનું આ શરીરજ મરે છે; જીવાત્મા મરતો નથી. આ જે સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે આત્મા છે. આ સર્વ તે **સત્** છે, તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો! તે **સત્** તું છે."

શ્વેતકેતુએ કહ્યું, "ભગવાન્ મને ફરીથી સમજાવો."

ઉદ્દાલકે કહ્યું, "ઠીક. એક વડનું ફળ લઇ આવ."

શ્વેતકેતુ ફળ લઇ આવ્યો. પિતાએ એને ભાંગી નાંખવાનું કહી પૂછયું, "આમાં તું શું દેખે છે?"

"ભગવન્! અણુ જેવાં આ બીજ દેખું છું," પુત્રે જવાબ આપ્યો.

પિતાએ એમાંનું એક બીજ ભાંગી નાંખવાનું કહી પૂછયું, "એમાં શું નજરે પડે છે?"

પુત્રે જવાબ આપ્યો, "કંઈ ન હ." એટલે પિતાએ કહ્યું, "હે સોમ્ય! જે આ બીજના સૂક્ષ્મભાવને તું નથી જોઇ શકતો (નથી જાણતો), તે

સૂક્ષ્મતત્ત્વમાંથીજ આવો પ્રચંડ વૃક્ષ બહાર આવે છે. હે સૌમ્ય! હું સત્ય કહું છું. મારા વચનમાં શ્રદ્ધા રાખ. જે આ સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે આત્મા છે. આ સર્વ તે સત્ છે, તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો! તે સત્ તું છે."

શ્વેતકેતુએ ફરીથી કહ્યું, "ભગવાન્ મને પુનઃ સમજાવો."

ઉદ્દાલકે એને એક મીઠાનો ગાંગડો આપી કહ્યું, "આ મીઠાના ગાંગડાને પાણીમાં નાખી એ પાણી લઇને કાલે સ્હવારમાં મારી પાસે આવજે."

શ્વેતકેતુએ એક લોટામાં પાણી ભરી એમાં એ મીઠાનો ગાંગડો નાખી દીધો; અને બીજે દિવસે સ્હવારમાં એ લોટો લઇ પિતા પાસે ગયો. એને જોઇ પિતાએ કહ્યું, "હે વત્સ! રાત્રે તેં જે મીઠું આ ઉદકમાં નાખ્યું તે લાવ જોઉં."

શ્વેતકેતુએ પાણીમાં બધે હાથ ફેરવી જોયો પણ મીઠું હાથ લાગ્યું નહિ, કારણકે તે ઓગળી ગયું હતું, પાણીમાં મળી ગયું હતું. એટલે પિતાએ કહ્યું, "હે પુત્ર! એમાંથી આ છેડેથી થોડું જળ પી તો." પુત્રે જરાક આચમન કર્યું એટલે પિતાએ પૂછ્યું "કેવું લાગે છે?"

"ખારૂં." પુત્રે જવાબ આપ્યો.

પછીથી વચમાંથી લઈ આચમન કરવાનું કહ્યું, અને પૂછ્યું, "એનો સ્વાદ કેવો લાગે છે?"

પુત્રે, 'એનો સ્વાદ પણ ખારોજ લાગે છે, 'એમ કહ્યું. એટલે બીજે છેડેથી લઇને આચમન કરવાનું કહ્યું. 'એ પણ ખારૂંજ છે' એવો પુત્રે જવાબ આપ્યો. એટલે બાપે કહ્યું, "એને બધી બાજૂએથી પીઇ જો અને પછીથી એને નાખી દઇને મારી પાસે આવ."

પુત્રે તે પ્રમાણે કર્યું અને પાછો આવી પિતાને કહેવા લાગ્યો, "તે મીઠું તે પાણીમાં હંમેશાં વિદ્યમાન છે." એટલે પિતાએ કહ્યું, "હે સોમ્ય! એવીજ રીતે અહીંયાં તે પ્રસિદ્ધ સત્‌ને તું ઇંદ્રિયો વડે નથી જોઇ શકતો તે છતાં તે સત અહીંજ વિદ્યમાન છે. જે આ સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે આત્મા છે. આ સર્વ તે સત્‌ છે, તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો! તું તે સત્‌ છે."

શ્વેતકેતુએ કહ્યું, "ભગવાન્‌ મને ફરીથી સમજાવો.

પિતાએ કહ્યું "ઠીક. હે સોમ્ય! જેવી રીતે આંખે પાટા બાંધીને ગંધાર જેવા દૂર દેશમાંથી કોઈ માણસને કોઇ અરણ્યમાં લાવી તેથી પણ નિર્જન પ્રદેશમાં લાવીને મૂકી દે અને તે જેમ પૂર્વભણી, વા પશ્ચિમભણી, વા ઉત્તરભણી. વા દક્ષિણભણી, એમ વારફરતી ચારે દિશા ભણી જોઈ મદદ માટે પોકાર કરે કે 'અરે! મને ગંધાર દેશથી આંખે પાટા બાંધીને આણ્યો છે, અને બંધાએલી આંખેજ અહીં છોડી મૂક્યો છે,' અને તેને જેમ બંધનમાંથી

મુક્ત કરી કોઈ દયાળુ પુરૂષ કહે ' આ દિશામાં ગંધારદેશ છે; તું એ દિશામાં જા; ' અને તે ડાહ્યો અને બુદ્ધિમાન માણસ એક ગામથી બીજે ગામ પૂછતો પૂછતો ગંધારદેશજ જઈ પહોંચે છે; તેવીજ રીતે આ સંસારરૂપ અરણ્યની અંદર ભૂલો પડેલો જીવ યોગ્ય આચાર્યને પામીને બંધનથી મુક્ત થઈ પોતાનો મૂળદેશ જે સત્ તેને પામે છે. તેને જ્યાં સુધી યોગ્ય આચાર્ય નથી મળ્યા. ત્યાં સુધીજ સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં વિલંબ છે. યોગ્ય આચાર્ય પ્રાપ્ત થતાંજ તે મુક્ત થશે.

આ જે સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે આત્મા છે. આ સર્વ તે સત્ છે, તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો ! સત્ તું છે. "

શ્વેતકેતુને પોતાના સત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું, અને તે પોતાના નામ પ્રમાણે સત્યની (શ્વેત) ધજા (કેતુ) માફક પ્રકાશવા લાગ્યો.

ॐ शिवमस्तु सर्वजगतः । सर्वे सन्तु निरामयाः ।
रोगाः प्रयान्तु नाशम् । सर्वेऽत्र सुखिनो भवन्तु ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ૐ સર્વજગતનું કલ્યાણ થાઓ ! બધા રોગથી મુક્ત થાઓ ! રોગોનો સમૂળગો નાશ થાઓ ! દુનિયામાં બધા સુખી થાઓ ! !

ૐ શાંતિઃ ! શાંતિઃ ! ! શાંતિઃ ! ! !

“ આખું સંસ્કૃત અને આપણી સંસ્કૃતિનો પરિચય ”
કરવો હોય તો

આજેજ મંગાવો.

ગીર્વાણભાષાપ્રવેશ—(પૂર્વાર્ધ)

(ધોરણ ૪ અને ૫ માટે)

કિં. રૂ. ૧-૮-૦ ટ. ખ. જૂદું

ગીર્વાણભાષાપ્રવેશ—(ઉત્તરાર્ધ)

(ધોરણ ૬ અને ૭ માટે)

કિં. રૂ. ૨-૪-૦ ટ. ખ. જૂદું

લેખક.

પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે.

જેમાં કોઈ પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય-ગ્રંથમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ થઈ શકે એટલું બધું આવશ્યક વ્યાકરણ હોવા ઉપરાંત, રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ઉપનિષદ, મનુસ્મૃતિ, હિતોપદેશ પંચતંત્ર, ભોજપ્રબંધ, રઘુવંશ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત, શાકુંતલ, ઉત્તરરામચરિત, મૃચ્છકટિક, વેણીસંહાર, મુદ્રારાક્ષસ, સ્વપ્નવાસવદત્ત શિશુપાલવધ કિરાતાર્જુનીય, જાનકીહરણ, ચંપૂભારત, ભર્તૃહરિશતક, ભારતમંજરી, ભટ્ટિકાવ્ય વગેરે વગેરે ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથોમાંથી ચૂંટેલાં વાક્યરત્નોના એક મોટા સંગ્રહનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના મેટ્રિકના સંસ્કૃત અભ્યાસમાંથી પણ ચૂંટી ચૂંટીને ફકરાઓ મૂક્યા છે.

સરકારી કે રાષ્ટ્રીય કોઈ પણ શાળામાં ભણતા, વિદ્યાર્થી કે અભિલાષી, સંસ્કૃત જાણનાર કે જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર, હરકોઈ માણસને ઉપયોગી.

ગુજરાત સાહિત્યમંદિર,
રીચીરોડ—અમદાવાદ.

તમારી ફુરસદને શોભાવે અને તમને

સારૂ તેવો ખોરાક—

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય

ગ્રંથ ભંડાર ગ્રંથમાળા

હરિહરમૂર્તિ ભુવન

ગુજરાતી પ્રેસ

વગેરે આપણાં સાહિત્યનું એકત્ર કેન્દ્ર:—

ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર

રીચીરોડ—અમદાવાદ